

OCJENE I PRIKAZI

'As'ad Dūrākūfītš, 'ILM AL-ŠARQ, tarğama 'Adnān Ḥasan, Mu'assasa Ġā'iza 'Abd al-'Azīz Sa'ūd al-Bābṭīn li 'ibdā' al-ši'rī, al-Kuwayt 2010, 384 str.

Fondacija za poetsko stvaralaštvo Abdulaziz Saud al-Babtain, povodom održavanja Dvanaestog međunarodnog samita kulture i dijaloga civilizacija "Halil Mutran i Mehmedalija Mak Dizdar" u oktobru 2010. godine u Sarajevu, u okviru edicije koja je obuhvatila nekoliko djela vrijednih pažnje objavila je djelo akademika Esada Durakovića *'Ilm al-šarq*. Riječ je o prijevodu na arapski jezik djela *Orijentologija: univerzum sakralnoga teksta* objavljenog 2007. godine u izdanju sarajevske izdavačke kuće Tugra. Iznimnu vrijednost ovoga djela bosanskohercegovačka kulturna javnost već je upoznala, a Udruženje izdavača i knjižara BiH autoru dodijelilo nagradu za najboljeg autora u 2007. godini. Izvanredni doprinos ovog djela svjetskoj arabistici i kulturi spomenuta fondacija još je ranije prepoznala i sredinom 2010. godine objavila prijevod ovog djela na engleski jezik pod naslovom *Orientalology: the Universe of the Sacred Text*.

Neologizam *orijentologija* (*'ilm al-šarq*), koji je autor kreirao i inovativno skovao distancirajući se od ideologijski i znanstveno degradiranog

pojma *orijentalizam* ili *orijentalistika* (*'ilm al-'istišrāq*), upotrijebljen već u samom naslovu nagovijestio je svjež i na objektivnim znanstvenim principima utemeljen pristup različitim aspektima duhovnosti orijentalno-islamskog kruga uopće, i poetici stare arapske književnosti posebno. Zahvaljujući izuzetnoj naučnoj biografiji, nizu detaljnih studija i eseja koji istražuju staru arapsku književnost, te dugogodišnjem, predanom prevodilačkom radu, iz pera Durakovića nastalo je djelo koje nudi jasan pojmovni i terminološki aparat kojim se detaljno opisuje i analizira raspoloživa građa i izriču originalni sudovi i stavovi o različitim poetičkim temama.

Knjiga je formalno podijeljena na *al-Tašdīr* (Riječ izdavača), *Madḥal* (Uvod), šest poglavlja koja se sastoje od niza potpoglavlja, *Marāği' al-kitāb* (Literatura), *Fihriš al-muštalahāt* (Indeks pojmova) i *al-Muḥtawā* (Sadržaj). Kompleksna struktura djela i njegov obim govore o izuzetnoj kompliciranosti odnosa u kojima stoje preboga arapska književna tradicija sa svim svojim pojavnostima i kur'anski Tekst kao temeljni tekst te tradicije koji se postavlja spram zatečenog pjesništva, ali i postaje sukus prema kojem se određuje svekolika postkur'anska književnost i umjetnost.

U prvom poglavlju koje nosi naslov *Ši'riyya al-'arābisk* (Poetika

arabeske) Duraković između ostalog govori o različitim iskustvima književnosti koja imaju čitaoci zapadnog i orijentalnog kruga, (ne)razumijevanju estetskih i poetskih postulata na kojima počivaju predstavna djela orijentalne književnosti i sakralni tekst *Kur'ana* te parcijalnoj recepciji ovih djela na Zapadu gdje se obično osporavaju, ne uvažavaju i previđaju književnoestetske vrijednosti izražene u jeziku, stilu i kompozicionoj arabeskoj strukturi, zanemaruje koherentnost forme i negativno vrednuje *nelinearno* poimanje vremena i prostora orijentalnog pjesnika i pripovjedača.

Drugo poglavlje naslovljeno *al-Ši'riyya al-'istidlāliyya li al-Qur'ān* (Deduktivna poetika *Kur'ana*) autor je posvetio intertekstualnosti kur'anskog Teksta koji komunicira sa svim drugim sakralnim tekstovima ostvarujući citatno svoju poetičku funkciju, a preko književnoestetskog strukturiranja ostvaruje i krajnje ideologijske ciljeve. S druge strane, kur'anski Tekst stupa u komplicirane i žive odnose sa tradicijom čije neke forme afirmira, druge prevladava i dokida, čime se potvrđuje "apsolutna uronjenost Teksta u Kontekst" (str. 34).

Dimenzija kontekstualnosti *Kur'ana* razrađena je u narednom poglavlju *Taqaddum al-naṣṣ al-qur'ānī 'alā al-turāṭ* (Pohod kur'anskog Teksta u tradiciju) u kojemu autor analizira odnos tradicije i *Kur'ana* na dvjema razinama, ideologijskoj ili sadržajnoj i formalnoj, što su i centralne teme dvaju potpoglavlja iz kojih se sastoji. *Kur'an* odlučno razvrgava vezu poezije i religije odričući svaku moć poetičkoj indukciji da dosegne Istinu.

Stoga se postkur'anska poezija okreće novim poetičkim postulatima, lirskim sadržajima ostvarenim u novim, raskošnim formama nastalim pod utjecajem *idžaza*, tj. nadnaravnosti forme, jezika i stila sakralnog Teksta.

Naredna dva poglavlja, *al-Tašbīh fī al-ši'r al-'arabī al-qadīm: 'ālam 'alā masāfa* (Figura poređenja u staroj arapskoj poeziji: svijet na distanci) i *al-Mağāz al-qur'ānī: al-'ālam min al-dāḥil* (Kur'anska metafora: svijet iznutra) bave se poređenjem i metaforom – stilskim figurama koje dominiraju u različitim periodima stare arapske poezije. Autor u potpunosti odbacuje negativne orijentalističke sudove o fragmentarnom doživljaju svijeta beduina i takozvanoj *materijalističnosti* stare arapske poezije, posebno *Muallaqa*, insistirajući na terminu *realističnosti* prijeislamske poezije u kojoj figura poređenja figurira kao idealno sredstvo opisa *svijeta na distanci*. Duraković smatra da se objavljivanjem *Kur'ana* arapskom pjesniku podario novi, oneobičajeni spoj forme i sadržine, svijet metafore. *Kur'an* svojim nadnaravnim jezikom i stilom, ne samo sadržajem, dokida realistično poimanje svijeta antičkog beduina otkrivajući mu novi svijet onostranosti koji se spoznaje posredovanjem metafore. *Kur'an* je tako putem metafore donio prevrat i u književnosti budući da će postkur'anska poetika dobiti sasvim novo lice.

Posljednje poglavlje, *Nuḍūḡ al-Ši'riyya mā ba'da al-qur'āniyya wa al-turāṭ al-'adabī* (Stasanje postkur'anske poetike i književne tradicije) zahvata cijeli niz različitih poetoloških

tema, među kojima se izdvaja problem periodizacije arapske književnosti u okviru kojega autor odbacuje davno uspostavljenu hronološku periodizaciju i nudi novu periodizaciju zasnovanu na književnoestetskim kriterijima. Autor se u ovom poglavlju osvrće i na pitanja originalnosti i književne "krade", filološko tumačenje odnosa forma-sadržaj, vrednovanje motiva koji prerastaju u topose itd.

Treba istaći da je za prijevod ovog djela na arapski jezik zaslužan 'Adnān Ḥasan, koji je na arapski jezik preveo niz književnih djela, ali i djela iz kulturne i političke historije svijeta. Izuzetno zahtjevan znanstveni stil Esada Durakovića sigurno je bio težak zadatak, ali i izazov prevodiocu koji je, kako se čini već nakon nekoliko pročitanih stranica, ponudio adekvatne prijevodne ekvivalentne za različite termine, pa i neologizme, pažljivo birane i kreativno osmišljene kako bi se izrazile suptilne i sofisticirane distinkcije koje počivaju na nadasve novim teorijskim postavkama. Iako je prevodilac uspješno odgovorio na izazov znanstvenog teksta, sukladno praksi većine savremenih naučnih djela koji se prevode na arapski jezik, pa i pišu na arapskom jeziku, uređivač je pored ponuđenih prijevodnih ekvivalenata zadržao i termine na engleskom jeziku, olakšavajući tako arapskom čitatelju razumijevanje onih termina koji nisu ustaljeni u poetološkim studijama na arapskom jeziku.

Vjerujem da je prijevod ovog djela na arapski jezik izvanredan poduhvat kojim se omogućava arapskoj znanstvenoj zajednici, ali i široj kulturnoj javnosti, da se susretne s jed-

nim od rijetkih djela koja istražuju, opisuju, analiziraju i propituju orijentalno-islamsku umjetnost i književnu tradiciju te staru arapsku poetiku iznutra, metodom imanentnog pristupa kojim se autor u potpunosti udaljava od svakog orijentalističkog vrijednosnog suda, ali u isto vrijeme i od bilo kakve ideologijske refleksije eurocentrizma. Zato, Ḥālīd 'Azab u svom prikazu ovoga djela kaže da je autor "sproveo dosljedno istraživanje i izveo zaključke o poziciji kur'anskog Teksta oslobođen svake predrasude."* Iako nedavno objavljeno, o recepciji i velikoj pažnji koju je ovo djelo izazvalo svjedoči niz prikaza objavljenih na različitim krajevima arapskog svijeta. Vjerujem da će se univerzum dragocjenih ideja koji ovo djelo predstavlja otkrivati i istraživati još dugo u okvirima različitih kultura i jezika.

Amra Mulović

Munir Drkić i Alen Kalajdžija, OMER HAZIM HUMO. SEHLETUL-VUSUL. GRAFIJA I LEKSIKA SEHLETUL-VUSULA, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar 2010, 226 str.

Bosanske salname daju detaljne podatke o broju učenika u reformiranim školama u Bosanskom vilajetu u periodu od 1284-1294/1867-1877.

* Ḥālīd 'Azab, "Ilm al-šarq – min Tāha Ḥusayn 'ilā 'Idwārd Sa'īd wa Dūrakū-ḥitš", *al-Ḥayāt*, 18. 12. 2010.

godine. Nastavni planovi i programi u rušdijama i drugim školama potvrđuju da su desetine hiljada učenika slušale nastavu na bosanskom jeziku i imale časove maternjeg jezika. Stvara se dojam da se narodna prosvjeta u tom periodu odvijala na dvije razine: na razini službene politike, osobito one koju je zacrtao Topal Osman-paša, u školovanju i odgajanju djece i omladine, s jedne strane, i na razini svakodnevnih prosvjetiteljskih aktivnosti među narodom, s druge strane. Pojava Omera Hume i štampanje njegova djela *Sehletul-vusul* 1875. zanimljiva je pojava prije svega na planu narodne prosvjete u drugoj polovici 19. stoljeća u Bosanskom vilajetu. Humino djelo *Sehletul-vusul* javlja se nešto iza djela *Od virovanja kitab*, koje je napisao Mehmed Zaim-ef. Agić iz Bosanskog Broda, a pažnju znanstvene javnosti uglavnom privlači zbog određenih grafopisnih osobitosti kojima se nastoji što vjernije prenijeti narodni, bosanski jezik kroz medij arebičke grafije.

U izdanju Muzeja Hercegovine Mostar izašla je vrlo korisna knjiga *Omer Hazim Humo. Sehletul-vusul: Grafija i leksika Sehletul-vusula* autora Munira Drkića i Alena Kalajdžije. Knjiga je jedna u nizu knjiga koje je izdao Muzej Hercegovine Mostar u nastojanju da afirmira pozitivne kulturne činjenice i ličnosti iz Mostara iz bliže ili dalje prošlosti. Knjiga *Omer Hazim Humo. Sehletul-vusul: Grafija i leksika Sehletul-vusula* složene je strukture i predstavlja primjer interdisciplinarnosti u oblasti orijentalne i slavističke filologije. U "Predgovoru" (5-13) autori skreću pažnju na glavne osobitosti i zanimljivosti u prosvjetnoj i kultur-

noj djelatnosti Omera Hume. Posebno su zanimljivi stihovi koje autori citiraju a odnose se na "lugat bosnevi", na bosanski leksik i jezik. Autori pišu i o Huminoj svijesti o "bošnjačkom identitetu", a istodobno skreću pažnju i na književno-estetski aspekt Huminog djela. Transliteraciju djela *Sehletul-vusul* (15-63) radio je Munir Drkić. U fusnotama su navedena objašnjenja manje poznatih pojmova i neke osobitosti Humine grafije na primjeru transliteracije rukopisa R 4711 iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Odmah iza transliteracije slijedi poglavlje "Osobnosti Humine arebice i njezina pravopisa" (67-107) čiji je autor također Munir Drkić. Treba napomenuti da je navedeni tekst jedan od najdužih članaka u našoj orijentalnoj filologiji o arebičkom pismu u nekom djelu iz druge polovine 19. vijeka. Poglavlje knjige koje je napisao Munir Drkić, "Osobnosti Humine arebice i njezina pravopisa" nastoji sa aspekta moderne lingvističke znanosti unijeti više svjetla u Humin grafijski koncept arebičkog pisma – inače podesnog za različite načine adaptacije u slavenskim jezicima – postavljajući katkad vrlo zanimljiva pitanja o tome da li se na primjeru proučavanja arebičkih djela na bosanskom jeziku krajem 19. stoljeća može govoriti "o više arebica" a ne samo o jednoj arebici, istodobno vjerno i znanstveno dosljedno opisujući da se u suštini radi o varijantama arebice, svojevrsnim "grafijskim redakcijama" arebičkog pisma, koje svojom povijesnom opstojnošću potvrđuju takvu vrstu pismenosti među Bošnjacima i u navedenom historijskom razdoblju. Rad nastoji pristupiti Huminoj arebici, kako autor navodi,

iz perspektive Huminog vremena i u odnosu na dotadašnju arebičku pismenost na bosanskom jeziku, a ne u odnosu na neko drugo pismo, kako se to dosad radilo, podrazumijevajući da je Humina arebica na neki način bila i produkt specifičnog obrazovnog sistema u školstvu Humina vremena. Usporedba se povremeno vrši i na primjeru Humine arebice i kasnije Čauševićeve reformirane arebice. a studija odaje visok stupanj akribičnosti u opisu "ortografskih osobenosti" Humine arebice, osobito pri pisanju riječi slavenskoga porijekla. Autor studije skreće pažnju na vrlo važnu činjenicu da je reforma arebice krajem 19. stoljeća zapravo *potaknuta potrebom za tadašnjim štampanjem knjiga* i na arebici koja je zahtijevala što praktičniju grafopisnu standardizaciju u skladu sa potrebama iznalaženja što praktičnijih grafema i dijakritičkih oznaka za foneme iz bosanskog jezika. Grafopisne reforme katkada su ostajale samo na razini inovativnosti u pisanju grafema, dok su neki autori grafopisnu reformu svjesno nastojali uključiti i u širi kontekst opće pravopisne standardizacije. Kad uspoređuje Huminu arebicu sa Čauševićevom, M. Drkić daje vrlo zanimljive ocjene koje ipak "preferiraju" prednosti Humininih rješenja u arebici nad ostalim rješenjima, čak i kasnijim, što predstavlja zanimljiv pristup analizi i osvježava kritičko pisanje o arebici u našoj literaturi. Naime, poznato je, manje ili više, da je Čauševićeva arebica bila u određenoj mjeri uvjetovana reformom arebičkog pisma u turskom jeziku u kasnijoj fazi razvoja osmanskog jezika, prije prelaska na latinicu, osobito u bilježenju složenog vokalskog sistema. Čaušević

je dakako bio i pod utjecajem obrazovnog sistema kroz koji je prošao, a u dosadašnjim proučavanjima obično su se njegova rješenja smatrala boljim od rješenja prethodnika. Drkić na nekim očiglednim primjerima ukazuje na prednosti Huminog bilježenja vokala u bosanskom jeziku. Također je zanimljivo poglavlje o bilježenju riječi orijentalnog porijekla u Huminnoj arebici, gdje se naglašava princip korijenskog bilježenja leksema orijentalnog porijekla, što nas na neki način upućuje na očekivani zaključak da sistem bilježenja arebičkih grafema kod Omera Hume ne možemo okarakterizirati isključivo kao *grafopisnu reformu*, već i kao *pokušaj pravopisne standardizacije bosanskog jezika*, koji se nastavlja sa Berbićem, Seljupcem i ostalim reformatorima arebice koji kod nas još nisu ni obrađivani. Navedeni tekst upravo skreće pažnju na tu vrlo važnu osobenost i značaj Humine arebice. Drkić navodi brojne primjere kojima nastoji što utemeljenije argumentirati svoje stavove.

U poglavlju "Osobnosti leksičko-semantičke strukture Sehletul-vusula" (109-168) Alen Kalajdzija daje iscrpnu studiju o tvorbi riječi (glagolskih priloga, gl. imenica, imenica za izražavanje vršioća radnje, brojeva itd.). Također skreće pažnju i na specifične glagolske oblike slavenskih leksema u Huminnoj arebici, a posebno razmatra pitanje kombinirane tvorbe uz upotrebu orijentalnih leksema i bosanskih sufiksa. U odjeljku o tvorbi pažnju posvećuje i tvorbenim idiolektizmima i neologizmima, kao što su, naprimjer, *zlaka*, *vršnik*, *neumid* itd. Alen Kalajdzija daje i podjelu leksema u Huminom djelu

Sehletul-vusul prema kriteriju izražavanja semantičkih odnosa, posebno opisujući antonime i sinonime. Fraze i kolokate obrađuje u tematskoj jedinici “Odnosi među leksemima zasnovani na semantičko-sintagmatskoj vezi” (126-132). Zanimljivo se opisuju dijalektizmi, regionalizmi, lokalizmi, kad se opisuje teritorijalno raslojavanje leksike, dok se u cjelini u kojoj se bavi analizom leksema s obzirom na vremensku raslojenost detaljnije osvrće na historicizme, arhaizme i “orijentalne knjiške lekseme”. Poslije opisa orijentalne leksike slijedi poglavlje o onomastici unutar koje se posebno analiziraju *etnici*. U finalnom poglavlju studije, “*Sehletul-vusul* kao predstandardni idiom zapadnoštokavske jezičke koine” (155-166), Alen Kalajdžija zao-kružuje studiju i donosi vrlo korisne podatke i zanimljive zaključke. Na kraju knjige daju se faksimili rukopisa djela *Sehletul-vusul* (GHB 4711).

Knjiga *Omer Hazim Humo. Sehletul-vusula* može svojim strukturnim rješenjima poslužiti kao primjer za buduća izdavanja sličnih djela iz područja bosanskohercegovačke arabičke “alhamijado” literature i predstavlja spoj filoloških metoda iz oblasti slavistike i orijentalistike. Izdavač knjige, Muzej Hercegovine Mostar, nudi kulturnoj javnosti još jedno djelo u kojem uz studiju daje i faksimile rukopisa, što je svakako, nadamo se, korisno i za dalja istraživanja alhamijado literature i sličnih tekstova među ljubiteljima kulturne i opće povijesti Bosne.

Adnan Kadrić

BOSNA U SAVREMENOJ ARAPSKOJ POEZIJI, IZBOR PJESAMA I STUDIJA. Izabrao i priredio Muhammad al-Mašayih. Prijevod na bosanski jezik Elma Dizdar i Mirza Sarajkić. The Foundation of Abdulaziz Saud Al-Babtain Prize for Poetic Creativity, Kuwait 2010, 344 str.

Knjiga *Bosna u savremenoj arapskoj poeziji, izbor pjesama i studija* objavljena je zajedno sa još nekoliko knjiga u povodu održavanja Dvanaestog međunarodnog samita kulture i dijaloga civilizacija “Halil Mutran i Mehmedalija Mak Dizdar” koji je u organizaciji The Foundation of Abdulaziz Saud Al-Babtain Prize for Poetic Creativity i Univerziteta u Sarajevu održan 19-21. oktobra 2010. godine.

Ova knjiga objavljena je dvojezično, na arapskom i bosanskom jeziku. U uvodnoj studiji (3-42/5-48) Muhammad al-Mašayih na prvom mjestu govori o Bosni kao mjestu gdje se geografski i kulturološki sreću Istok i Zapad, a zatim pokušava upoznati arapskog čitaoca o tome na koji način je arapsko-islamska kultura prisutna u Bosni i Hercegovini. Interesantno je da je na prvom mjestu ukazao na činjenicu da je u Bosni i Hercegovini u jednom vremenskom periodu stvarana literatura na bosanskom jeziku uz upotrebu arapskog pisma. Nadalje, pozivajući se na Muhameda al-Arnauta, ovaj autor spominje autore, poput Handžića, Traljića i drugih koji su se bavili pitanjima vezanim za postojanje kulturnih veza između Bosne i Istoka. Pažnju posvećuje i rukopisnom blagu na orijentalnim

jezicima i u tome kontekstu govori o stradanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1992. godine.

Jedno od pitanja kojem je u uvodnoj studiji al-Mašayih posvetio naročitu pažnju jeste Bosna i humanistička poezija (*al-ši 'r al- 'insānī*). Humanistička poezija za ovog autora jeste “dobrovoljna odgovornost za kolektivne brige”. U tome smislu navodi kako arapski pjesnici univerzaliziraju problem bosanske patnje i stradanja:

*Ne recite kako pati Bosna
To patnja je čovjeka svakoga.*

(Halid Mazlum)

Pjesnici nastoje da probude ljudsku savjest da se uključi u borbu za spas Sarajeva:

*Zbogom Sarajevo
Prije nego li se sruše zidine
I krovovi u prah se pretvore
Skriju se djeca i miševi
Zbogom tebi
Prije nego li ogranj usplamti
I ostane jedna istina
Da po dobroti poznaje se čovjek.*

(Gazi al-Qusaibi)

Arapski pjesnici pokušavaju da govoreći o bosanskom stradanju potaknu i pitanje dijaloga civilizacija u čemu vide “lijek za sve ratove, probleme i brige”:

*Svaka će riječ
Nešto dobro iznjedruti.*

(al-Asker)

Al-Mašayih pronalazi da se u arapskoj poeziji koja govori o vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu može govoriti i o patriotskoj poeziji (*al-ši 'r al-waṭanī*). Bosna je u pjesmama arapskih autora našla mjesta i u onoj vrsti poezije koju al-Mašayih

naziva nacionalnom poezijom (*al-ši 'r al-qawmī*). To su one pjesme u kojima pjesnici nastoje razbuditi arapski nacionalni ponos i kazati da Arapima da moraju saosjećati sa bosanskom patnjom:

*Bosnu gutaju vatrene stihije
O, Arapi...*

(Avad Hašim)

Al-Mašayih nalazi motiv bosanskog stradanja i u poeziji u kojoj prevladava vjerski ton (*al-ši 'r al-dīnī*). Vjersko osjećanje u toj poeziji povezano je sa osjećanjem univerzalnog bratstva među ljudima:

*Dođoh ti, brate, jer bole me i
prate rane prognanih
To rane su bližnjih mojih iz Sarajeva,
a sad po svijetu razasutih.*

(Mehdi El-Dževahiri)

Al-Mašayih ide i dalje sa klasificiranjem arapske poezije koja je posvećena vremenu teškog stradanja ali i otpora Bosne i Hercegovine i tako pronalazi karakteristike patriotske poezije (*al-ši 'r al-waṭanī*) u kojoj opise nemoći i stradanja zamjenjuju riječi ponosa i riječi koje pozivaju na otpor:

*Ja sam Sarajevo! Ne čudi se!
Ovo su brda moja
Gorda su, visoka i slave puna.
Ja sam Bihać, Mostar
Svi gradovi kazuju ti
Ovdje stanujuju vitezovi!*

(al-Nahvi)

Al-Mašayih se osvrnuo i na neke zajedničke stilske i prozodijske karakteristike ove poezije, kao što su rima, pjesničke slike, poređenje i metafora. Pri analiziranju upotrebe poređenja i metafore koristi se teoretskim modelima klasičnih arapskih autora.

Na kraju uvodnog dijela autor navodi da su o Bosni i Hercegovini objavljivane zbirke poezije na arapskom jeziku u više navrata, među kojima po vrijednosti ističe zbirku pjesama pjesnika Hasana al-Amranija pod naslovom *Na Drini ćuprija* koja je objavljena u Maroku 1992. godine.

Pjesme o Bosni i Hercegovini pjevali su pjesnici iz različitih dijelova arapskog svijeta. Pored pjesama na književnom jeziku, kako naglašava autor, postoje pjesme koje su spjevane na narodnom jeziku i od kojih s neke izvod uz muzičku pratnju.

U ovoj knjizi prevedeno je trideset i sedam pjesama ili odlomaka iz pjesama koje su napisali pjesnici iz različitih arapskih zemalja. Riječ je uglavnom o pjesmama kojima su pjesnici željeli ukazati na stradanje i patnje u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije na što upečatljiviji i neposredniji način. To se vidi i iz samih naslova pjesama: *Pismo zemlji koja umire... Bosni, Budi strpljivo, Sarajevo, Razgovor sa ubijenim, Vatra u Bosni* itd. Jezik ove poezije uglavnom teži izazvati kod arapskih čitalaca saosjećanje sa bosanskom patnjom. Naglašena "sugestivna" dimenzija teksta kroz koju pjesnici žele da univerzaliziraju vlastitu sentimentalnost, odnosno da jezikom svoje poezije iskažu ili probude sentimentalnost svoga naroda ima za posljedicu to da je jedan od preovlađujućih dojmova koji ostavlja ova poezija neka vrsta stalno prisutne tautologijske saobraznosti pjesničkih slika samima sebi. Učestali su istovjetni motivi, slike i leksika. Međutim, prevodioci ne upadaju u zamku interpretiranja teksta originala i njegova dotjerivanja,

već ga ostavljaju "svježim", odnosno puštaju da govori vlastitim jezikom. S druge strane, vješto prenose rime i ritam i ne umanjuju jeku ove poezije, gromka pitanja, uzdahe sjete, razočarenja i boli što izbijaju iz stihova. To je svakako jedan od pokazatelja nesumnjive prevodilačke kompetentnosti koju su prevodioci ovog izbora poezije ispoljili prenoseći u bosanski jezik stihove arapskih pjesnika.

Značaj prijevoda ovog izbora poezije prije svega je u tome što je ovo prvi izbor arapske poezije koji je objavljen na bosanskom jeziku a koji govori o vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu. Književnost počesto doprinosi popunjavanju praznina u historiji, odnosno prenosi iz prošlosti ono što sama historija ne bilježi. Poezija prikazana u ovom izboru to svakako čini.

Munir Mujić

POEZIJA KUVAJTA XX VIJEKA. Izbor i predgovor Muhamed Mufaku, prijevod s arapskog: Esad Duraković. The Foundation of Abdulaziz Saud Al-Babtain Prize for Poetic Creativity, Kuwait 2010, 102 str.

Kuvajtska poezija u formi antologije predstavljena je našem čitateljstvu prvi put 1982. godine, kada je u izdanju kruševačke izdavačke kuće Bagdala objavljena knjiga *Savremena poezija Kuvajta* (izbor i predgovor: Muhamed Mufaku, prijevod s arapskog Esad Duraković). U tadašnjem predstavljanju kuvajtske poezije

mjesta su našle pjesme deseterice pjesnika, a u knjizi *Poezija Kuvajta XX vijeka* predstavljeno je sedamnaest pjesnika i pjesnikinja. Knjiga *Poezija Kuvajta XX vijeka* objavljena je zajedno sa još nekoliko knjiga u povodu održavanja dvanaestog međunarodnog samita kulture i dijaloga civilizacija "Halil Mutran i Mehmedalija Mak Dizdar" koji je u organizaciji The Foundation of Abdulaziz Saud Al-Babtain Prize for Poetic Creativity i Univerziteta u Sarajevu održan od 19. do 21. oktobra 2010. godine. U uvodu knjige Abdul Aziz Saud al-Babtain, osnivač spomenute fondacije, uz zahvalnost autorima naglasio je kako izdavanje ove knjige ima za cilj da se doprinese izgradnji "civilizacije koja počiva na prihvaćanju i uvažavanju drugoga, koja je širila i još uvijek širi vrijednosti tolerancije, ljubavi, suglasja među svim ljudima..."

Mufaku je u *Predgovoru* (str. 5-22) iznio opće podatke o Kuvajtu i kazao da je Kuvajt od najranijih vremena bio most između Dalekog istoka i Evrope. Pod imenom Kuvajt ova zemlja je poznata od početka XVIII vijeka, a konačnu nezavisnost stekla je 1961. godine.

Mnogi o Kuvajtu u prošlosti razmišljaju kao o beduinskoj zajednici koja je orijentirana na život u pustinji. Međutim, "Ljudi na prostoru današnjeg Kuvajta bili su između dva različita svijeta – između pustinje i mora. Pošto pustinja nije ništa davala, stanovnici Kuvajta su svoju sudbinu vezali za more". Kuvajćani su u povijesti ostali manje zapamćeni kao pustinjski nomadi, a više kao "pomorski nomadi" koji su se otiskivali na mjesecima duga putovanja po

moru u potrazi za bisernim školjkama. Odatle se rodio snažni osjećaj upućenosti jednih na druge i sudbinske povezanosti, što je činjenica koja je utjecala na onovremeno, ali i kasnije kuvajtsko poetsko stvaralaštvo. U ranom periodu taj utjecaj ogledao se u nastanku tzv. "pjesama o moru" u kojima je opisivana teška borba kuvajtskih tragača za bisernim školjkama da steknu zalogaj hljeba, iz čega se vremenom izrodio i snažan osjećaj o postojanju socijalne nepravde zbog uviđanja da su zarada preprodavača i raskoš u kojem žive oni što kupuju bisere neusporedivi s onim što dobijaju lovci na biserne školjke.

Otkriće nafte prekretnica je u životu Kuvajta. Ni jedan pogled na povijest i kulturu Kuvajta ne može zanemariti ovu činjenicu. Sredina dvadesetog vijeka, kada je započelo eksploatiranje nafte, dijeli povijest Kuvajta na dvije posve različite dionice. To je vrijeme kada se Kuvajt od mora okreće pustinji – tamo gdje je nafta – i vrijeme kada se prilike u toj zemlji posve mijenjaju.

Najranija kuvajtska poezija – pojašnjava Mufaku – nastajala je na dijalektu, ali – kako je poznato – arapska književna kritika nije voljna priznati takvoj poeziji umjetničku vrijednost. U drugoj polovini devetnaestog vijeka kuvajtski pjesnici počinju pisati na književnom arapskom jeziku. U tom periodu istakli su se dvojica pjesnika, al-Adsani i al-Farad, koji su stvarali istovremeno i na dijalektu i na književnom arapskom jeziku. Pedesetih godina dvadesetog vijeka kulturni život u Kuvajtu doživljava snažan preporod, u tu zemlju dolazi veliki broj arapskih intelektualaca,

pjesnika, kritičara i dr. Istovremeno, veliki broj mladih Kuvajćana odlazi izvan Kuvajta na studije. Štampa i izdavaštvo su u procvatu. Društvene promjene izrodile su nastanak romantičarske struje u kuvajtskoj poeziji, koja je bila odjek nesnalaženja u tim novim okolnostima. Revolt, nesigurnost i nezadovoljstvo prevladujući su tonovi u kuvajtskoj poeziji iz toga vremena. Glavni protagonist te poezije jeste al-Askar (r. 1913), a njegovim putem nastavio je i Ahmad al-Udvani (r. 1922) koji će još snažnije iskazati duh revolta i uznemirenosti. Kod al-Zejda (r. 1927) nailazimo na pokušaj traženja izlaza u nekoj vrsti misticizma. Nezadovoljstvo prema promjenama koje se dešavaju u Kuvajtu neki pjesnici, kao što je al-Fajiz (r. 1939), izražavali su vraćanjem u prošlost, tj. opisivanjem teškog života kuvajtskih lovaca na biserne školjke. U poeziji al-Sabatija (r. 1935), al-Vukijjana (r. 1941) i drugih pjesnika koji su se u to vrijeme iz inostranstva gdje su se školovali vraćali u Kuvajt sreće se uznemirenost, koja se javlja kao svijest o tome da se stari i novi svijet ne susreću na prirodan način.

Govoreći o savremenoj poeziji u Kuvajtu, Mufaku je smješta u osamdesete godine, kada je Kuvajt dostigao vrhunac u ekonomskom, socijalnom napretku, kao i napretku na polju kulture. U to vrijeme značajna je pojava kuvajtskih pjesnikinja, kao što je Suad al-Sabah (r. 1942), u čijoj poeziji je prisutan duh arapskog nacionalizma i odvažnosti da bude glas žene koja slobodno sanja o ljubavi i govori protiv dominacije muškaraca. Zamah moderne arapske poezije prekinula je Saddamova agresija na Kuvajt 1990. godine.

Uz sve nedaće koje je sa sobom nosio ovaj događaj, on je predstavljao šok i za kuvajtske pjesnike, pogotovo one koji su se proslavili pjesmama o svearapskom duhu (al-Sakkaf, Suad al-Sabah, al-Vukijjan i dr.). Nekadašnju romantičarsku zbuđenost i nespokoj koji se rađao iz susreta prošlosti i sadašnjosti zamijenio je nespokoj koji se rađao pred dolazećom budućnosti, što je našlo odjeka u poeziji pjesnikinje al-Kurajni (r. 1956), da bi se u novije vrijeme pouzdanje u humanizam, kakvo nalazimo u poeziji pjesnikinje Muhanna (r. 1964), javilo kao znak izlaska iz spomenutog stanja.

Mufaku je znalčki odabrao a Duraković sjajno preveo i prepjevao šezdeset i sedam cjelovitih pjesama, odnosno dijelova pjesama (str. 23-95). Ako bi se mnoštvo zahtjevnih preduvjeta za uspjeh nekog prijevoda željelo imenovati jednom riječju, onda bi to bila *adekvatnost*. Nevolja sa prevođenjem jeste upravo u tome što adekvatnost uvijek znači nešto drugo, odnosno podrazumijeva zbir raznovrsnih postupaka. Otuda prevođenje poezije različitih pjesnika, u ovom slučaju njih sedamnaest, znatno usložnjava posao prevodioca. Prevesti jednu ovakvu antologiju pjesama nije isto što i prevesti zbirku pjesama nekog određenog autora. U prevođenju antologije prevodilac se mora sa svakim novim pjesnikom dovijati u čemu tražiti formulu da se prenese eho originala. Duraković, kao darovit i prilježan prevodilac, uspješno se nosi sa tim zadatkom.

Evo primjera kako prevodilac prenosi u bosanski stihove jednog od prvih kuvajtskih pjesnika, al-Askara, koji pripadaju kategoriji poezije socijalnog bunta:

*Ni srce niti ruka bogatuna
Ne znaju za milost ni za do-
broćinstva –
On se gordi u sjajnome ruhu.*

Odabirom markiranih leksema kakve su *bogatun*, koja označava imućnu ali ne i plemenitu osobu i neobičnog oblika *gorditi se*, prevodilac stvara specifičan *eho* pjesme, koji bi bez navedenog postupka izostao.

Pjesnik al-Fajiz (r. 1939), nezadovoljan sadašnjošću vraća se u prošlost, priziva slike prošlosti, one kada je Kuvajt živio od mora:

*Pod svjetlošću zvijezda
Noću putovasmo preko inih
mora
U doba kada življah u dubinama
Tragajući za biserima
Za ogrlice...*

Prevodilac uspijeva da uspori ritam, da nam ostavi dovoljno vremena za prizivanje slika prošlosti. Da je, primjerice, samo u drugom stihu u prijevodu umjesto *Noću putovasmo preko inih mora* kazano *Putovasmo noću preko inih mora*, ritmička kontura prizivanja misli bila bi ubrzana i prošlost nam ne bi bila dovoljno daleko.

A pogledajmo i kako Duraković, sjajno koristeći “ubrzanu i prosvjeđujuću” sintaksu u prijevodu pjesme Suad al-Sabah, ovoj pjesnikinji koju tjera zanos patriotizma i odlučnost borca za prava žene “pomaže” da sve što želi iskaže u jednom dahu:

*Zato što je ljubav u nas
Uzbuđenje trećeg reda
I što je žena građanka trećeg
reda
I što su knjige poezija trećeg
reda
Nazivaju nas narodima Trećeg svijeta.*

Na kraju knjige (str. 90-96) date su vrijedne biografske i bibliografske zabilješke o pjesnicima i pjesnikinjama čija poezija je uvrštena u ovaj izbor.

Važnost ove antologije kuvajtske poezije jeste u tome što nam pomaže da se otmemo onoj vrsti vlastitih predrasuda koje obično držimo asocijacijama. Tako nas Kuvajt uvijek asocira na zemlju nafte i bogatstva, stoga će predstavljanje kuvajtske poezije pomoći da barem neke ime ove zemlje počne asocirati i na sjajnu poeziju. *Poezija Kuvajta XX vijeka* predstavlja vrijedno upotpunjavanje opće slike o ovoj zemlji “malog prostora i velike širine”.

Munir Mujić

Munir Mujić i Amra Mulović, IZBOR IZ POEZIJE HALILA MUTRANA, Fondacija Abdulaziza Sauda al-Babtina za promociju poetskog stvaralaštva, Kuvajt 2010, 200 str.

Među više vrijednih izdanja koje je Fondacija Abdulaziza Sauda al-Babtina za promociju poetskog stvaralaštva objavila u povodu održavanja Dvanaestog međunarodnog samita kulture i dijaloga civilizacija “Halil Mutran i Mehmedalija Mak Dizdar” u oktobru 2010. godine u Sarajevu mjesto je našla i knjiga *Izbor iz poezije Halila Mutrana*, koju su priredili i preveli Munir Mujić i Amra Mulović. Riječ je o dvojezičnom izdanju štampanom na bosanskom (3-104)

i arapskom jeziku (3-96). Brojevi stranica nam pritom ne govore mnogo stoga što se izdavač odlučio štampati knjigu dvostrano radije nego paralelno, tako da ona zapravo i na arapskom i na bosanskom jeziku počinje upravo tamo gdje bismo to očekivali, dok se dva jezika kroz poeziju Halila Mutrana (Ḥalīl Muṭrān) susreću u samom njenom srcu.

Poslije *Uvoda* izdavača (3-4) – *al-Taṣdīr* (3-4) i predgovora Munira Mujića pod naslovom *O poeziji Halila Mutrana* (5-15) – *Fī šī'r Ḥalīl Muṭrān* (5-16), stranice knjige donose čitatelju 43 izabrane pjesme Halila Mutrana na arapskom jeziku i njihov prijevod na bosanski jezik. Izbor iz Mutranove poezije pritom s jedne strane odražava jedan od pjesnikovih najvećih doprinosa razvoju arapske poezije i promicanju novog i drugačijeg u njoj – tematsko jedinstvo pjesme, a s druge strane ilustrira raznolikost tema i utjecaja kojima odiše poezija nastala na razmeđu tradicije i novine, istočnog i zapadnog, neoklasicizma i romantizma. Među pjesmama se tako mogu naći odjeci narativne poezije, patriotske poezije, ljubavne poezije, kroz koju često provejava ideal uzritske ljubavi, te poezije koja stupa u dijalog sa svijetom, poezijom i umjetnošću uopće. Slike prirode u odabranim pjesmama možda na najbolji način prikazuju pjesnikovu rastrganost između starog i novog, svog i stranog. U njima se objektivna osjetilna opažanja prirode smjenjuju sa subjektivnim doživljajem svijeta i slikanjem unutarnjih previranja čovjeka, svijeta i svega u njemu kroz

njene predjele, te romantičarskim iskazivanjem povezanosti čovjeka i prirode.

Birajući za svoj medij poeziju Halila Mutrana, u kojoj se susreću tradicionalna forma i novi sadržaj, staro i novo, stvarno i imaginarno, istočno i zapadno, lično i univerzalno, čovjek i čovječanstvo, ova knjiga kroz svoj sadržaj, strukturu i svrhu istovremeno simbolizira i realizira još jedan susret, susret Mutrana kao umjetnika koji objedinjuje Istok i Zapad sa kulturom u kojoj se Istok i Zapad sastaju i prožimaju. Ovakvi susreti kultura, jezika i naroda u kulturnoj povijesti čovječanstva uvijek su donosili nešto novo, porađali nove i drugačije doživljaje svijeta u onom jedinstvenom govoru ljudske duše što čini poeziju, govoru koji, birajući u različitim kulturama različite forme i okvire, uvijek zadržava tanku nit ljudskog, čovjekovog obraćanja čovjeku. Upravo je zahvaljujući tom posebnom i neponovljivom svojstvu poezije zbog kojeg ona ne poznaje granice, geografske, jezičke ili kulturne, i zahvaljujući umijeću prevodilaca, knjiga *Izbor iz poezije Halila Mutrana* omogućila ovom pjesniku, poznatom kao “pjesnik sa dva zavičaja”, odnosno “pjesnik arapskih zavičaja”, da među bosanskohercegovačkim čitateljima i umjetnicima pronade još jedan svoj zavičaj, te da napravi još jedan korak ka tome da, riječima autora *Predgovora*, njegova poezija postane “zavičajem svih ljudi”.

Elma Dizdar

HASAN ZIJAIJA MOSTARAC: DIVAN. Napisala, prevela i priredila: Alena Čatović, Dobra knjiga, Sarajevo 2010, 221 str.

*Nadam se da niko neće napisati, po-
put mojih britkih stihova pjesme
Iako, uistinu do mnogih dana dosti-
glo je i dostići će pero.
(Hasan Zijaija Mostarac)*

Pred nama je još jedna knjiga iz edicije Dobri Bošnjani posvećena životu i djelu jednog od najvećih divanskih pjesnika Bosne koji je živio i stvarao u 16. stoljeću. Izvanrednim prijevodom i prepjevom stihova autorica Alena Čatović je predstavila djelo ovog značajnog pjesnika.

Knjiga *Hasan Zijaija Mostarac: Divan* sastoji se iz tri poglavlja. U prvom poglavlju pod naslovom *Život Hasana Zijaije Mostarca* autorica pruža podatke o životu ovog velikog divanskog pjesnika, pri čemu se u nedostatku podataka o njegovom životu najviše služila njegovim djelima, odnosno rukopisima sačuvanim u Edirni, Istanbulu, Londonu, Mostaru i Zagrebu. Tragom podatka o punom imenu Hasana Zijaije Mostarca u rukopisu mesnevice *Priča o Šejhu Abdurezaku*, konstatovano je da i titula čelebi, koja se na tom mjestu spominje uz njegovo ime, govori puno o Zijaijinom položaju u osmanskom društvu 16. stoljeća. Govoreći o Zijaijinoj pripadnosti derviškim redovima, A. Čatović iznosi mišljenja historičara turske književnosti Mustafe İsenä da je Zijaija pripadnik mevlevijskog tarikata i Müberre Gürgendereli da je bio pripadnik

kalenderijskog tarikata. Pri tome se autorica ne priklanja niti jednom od ova dva oprečna stava i ističe da po ovom pitanju treba biti vrlo oprezan te da je prilično teško ustanoviti kojem je tačno derviškom redu Zijaija mogao pripadati. Činjenica da je Zijaija svoje kaside posvetio bosanskim namjesnicima potvrđuje da on, kao i većina divanskih pjesnika iz Bosne, nije bio dvorski pjesnik. Iako su kvalitetom svoje poezije mogli biti među dvorskim pjesnicima, naši su divanski pjesnici, nažalost, ostali izvan tog kruga. Ipak, o njihovoj slavi svjedoče najznačajnije osmanske tezkire. Hasan Zijaija Mostarac je pjesnik sufijske orijentacije te stoga i njegova poezija počiva na terminima i simbolima ustaljenim u divanskoj književnosti.

U drugom poglavlju koje nosi naslov *Djelo Hasana Zijaije Mostarca* predstavljene su pjesničke vrste koje čine Zijaijin *Divan*. Na početku *Divana* je *dibace* – predgovor *Divanu*, koji se doista rijetko susreće u divanima te je samim tim njegov značaj veći. U ovom dijelu, koji je napisan u prozi, autor iznosi zahvalu Bogu, te navodi kur'anske ajete o pjesnicima i pjesništvu. Nakon zahvale slijedi kit'a koja se može smatrati *tevhidom*, u kojem se slavi Jednoća Stvoritelja. Slijede ustaljeni dijelovi: *na't* (pohvala poslaniku Muhammedu a.s.), dio u prozi posvećen četverici pravednih halifa i Poslanikovim ashabima, te dio u kojem pjesnik navodi razloge zbog kojih je započeo pisanje svog djela – *sebeb-i te'lif*. Nakon ovog uvodnog dijela u Zijaijinom *Divanu* su kaside, pa autorica na sistematičan i pregledan način predstavlja kasidu,

te karakteristike sadržaja i forme ovog žanra uz primjere iz Zijaijinog *Divana*.

Prateći sadržaj *Divana* u kojem nakon kasida dolaze musammat forme, pjesnički oblici koji se, jednostavno rečeno, sastoje iz više strofa. Autorica predstavlja dva *tercî-i benda*, jedan *mu'aşşer*, jedan *müseddes* i četiri *muhammesa*. Analizirajući posebno Zijaijine muhammese, autorica zaključuje da su to tahmisi, pjesničke forme u kojima se strofe također sastoje od pet stihova, ali u kojima autor kao prototekst koristi stihove drugih pjesnika, najčešće svojih pjesničkih uzora. Svim je normalno da pjesnici divanske književnosti svoje tahmise nazivaju muhammesima usljed terminološke nedefiniranosti žanra.

Najveći dio pjesničkog stvaralaštva Hasana Zijaije Mostarca, oko dvije trećine njegova *Divana*, čine gazeli i u njima najviše dolazi do izražaja pjesnikov talent, njegov osoben lirski izraz i umijeće. Osim toga, Zijaija se trudio spjevati gazele sa rimom na sva slova arapskog alfabeta dokazavši time da je s pravom uvršten među pjesnike vjerne tradiciji uređivanja divana. Zbog toga je ovoj formi A. Ćatović posvetila posebnu pažnju. Ona povlači paralelu u upotrebi termina lirika i gazel, a na kraju donosi zaključak "da bi se gazel svakako mogao definirati kao lirska poetska forma, a pjesnik Hasan Zijaija kao lirik" (str. 54.)

U Zijaijinom *Divanu* ima 14 hronograma. Ovaj žanr je vrlo popularan u divanskoj književnosti, a specifičan je po tome što se zbrajanjem brojčanih vrijednosti slova u stihovima kao rezultat dobije godina nekog značaj-

nog događaja (rođenje, smrt, kretanje u ratni pohod, izgradnja nekog građevinskog objekta i sl.). Hronogrami pored pjesničke imaju i veliku dokumentarnu vrijednost, a u otkrivanju podataka o Zijaijinom životu i rekonstrukciji događaja za vrijeme njegova života imali su veliku ulogu. Njihova formalna obilježja u potpunosti su u skladu s kanonima divanske književnosti.

Zijaija se kao autor okušao i u pjesničkim formama *mu'amme* i *kit'e*. *Mu'amme* su zagonetke, vrste rebusa u distihu u kojem se već na početku nudi odgovor, ime koje treba dobiti kombinacijom slova u stihu, pa A. Ćatović ističe da ovaj žanr "treba smatrati posebnim semiotičkim fenomenom, zbog specifične motiviranosti između označitelja i označenog, odnosno, grafema koji čine tekst *mu'amme*, njenog sadržaja i naslova / odgovora koji je autor unaprijed zadao recipijentu." (str. 63.) Zijaijine *kit'e* su izrazito lirskog karaktera i one se po sadržaju ne razlikuju od gazela u kojima je Zijaija pokazao pravo umijeće. Mufredi i matle su pjesničke vrste kojima Zijaija završava i zaokružuje svoj *Divan*. To su također izrazito lirske forme sa tematikom kao kod gazela.

Treće poglavlje, *Izbor iz Divana*, sadrži sedam kasida, stotinu gazela, trinaest hronograma i deset *kit'i*, koje je Ćatović prevela sa osmanskog turskog jezika i prepjevala na izvanredan način, te na taj način omogućila da i oni koji ne poznaju osmanski jezik osjete snagu i ljepotu izraza jednog blistavog divanskog pjesnika.

Na kraju knjige je *Rječnik karakterističnih divanskih termina*. Budući da

divanska književnost obiluje mnoštvom simbola, koji su vremenom postali ustaljeni i počeli se koristiti kao termini, autorica je osjetila potrebu ponuditi nam i ovo poglavlje kao svojevrsnu olakšicu u pronicanju i razumijevanju Zijajine poezije i poruke. Potom slijede dijelovi *Izvori i Literatura*.

Knjiga *Hasan Zijajia Mostarac: Divan* spada među rijetke knjige ove vrste, a osvjetljava život i djelo jedne izvanredne ličnosti koja je ostavila traga u bogatoj osmanskoj književnoj tradiciji i nudi izbor Zijajine poezije u prepjevu na bosanski jezik. Stoga će ona, zasigurno, biti od velike koristi svima onima koji se budu zanimali ne samo za ličnost samoga Hasana Zijajie Mostarca nego i divansku književnost Bošnjaka.

Madžida Mašić

BOSNALI MUHLIS'İN MANZUM SEYAHATNAMESİ: DELÎLÜ'L-MENÂHİL VE MÜRŞİDÜ'L-MERÂHİL Hazırlayan Menderes Coşkun, Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, 160 str.

Opis puta na hadž u bošnjačkoj književnosti na orijentalnim jezicima, koji se sa aspekta tematske žanrovske klasifikacije definira kao hodočasni putopis, odavno je predmet pojedinačnih književnohistorijskih i filoloških studija. Jedan od poznatijih hodočasnih putopisa u stihu u bošnjačkoj književnosti jeste ho-

dočasni putopis Mustafe Muhlisije Bošnjaka. O pjesničkom djelu hadži Mustafe Muhlisije Bošnjaka, pjesnika rodom iz Gornjeg Vakufa u bosanskohercegovačkoj orijentologiji najtemeljitije je pisao Omer Mušić u radu "Hadži Mustafa Bošnjak – Muhlisi" koji je objavljen u časopisu *Prilozi za orijentalnu filologiju* (POF XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo 1973., str. 89-119). Interes za hodočasni putopis na orijentalnim jezicima još uvijek je aktualna tema, kako u bošnjačkoj književnoj kritici tako i u orijentološkoj znanosti općenito, uključujući svakako i turkologiju i kod nas i u svijetu. U izdanju izdavačke kuće Isparta Kitabevi izašla je knjiga *Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnamesi: Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*, ne tako obimna po broju stranica ali vrlo važna za valorizaciju pjesništva Mustafe Muhlisije iz Gornjeg Vakufa. Iako je poznato da je Mustafa Muhlisi Bošnjak službovao kao kadija u različitim bosanskim gradovima, kao što su: Sarajevo, Foča, Mostar, Duvno, Užice i Banja Luka, ipak njegov putopis počinje od Istanbula, možda i zbog činjenica da je 1748. godine, kad je krenuo na hadž, bio kadija Egriboza u Grčkoj. Nakon hadža Muhlisi se vraća u Gornji Vakuf u kojem ostaje do kraja života.

Knjiga Menderesa Coşkuna *Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnamesi: Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* sastoji se od kraće uvodne studije i transkribiranog teksta dugačke poeme u kojoj se opisuje put na hadž Mustafe Muhlisije Bošnjaka. U samom predgovoru (*Önsöz* 7-9) autor studije ukazuje na činjenicu da

su putopisi vrlo važni izvori za proučavanja kojima se bavi nekoliko grana znanosti, kao što su: historija, geografija i književnost. Ističe da je djelo Muhlisije do trenutka objavljivanja njegove studije bilo nepoznato široj javnosti u Republici Turskoj. Kao jednu od osobitosti hodočasnog putopisa Mustafe Muhlisije Coşkun naglašava formu poetiziranog opisa puta na hadž kroz tematske cjeline raspoređene na osnovu konaka / odmorista (menzila) do Kabe. Muhlisi na tom putu u poeme unosi i vlastite ocjene, pretpostavke i zapažanja.

Prilikom transkripcije djela Coşkun se, kako i sam u uvodu navodi, koristio dvama rukopisima: rukopisom koji se čuva u kolekciji Bağdatlı Vehbi u Sulejmaniji biblioteci i drugim primjerkom koji mu je pokazao Ismail Erünsal. Autor nije koristio rukopis iz Gazi Husrev-begove biblioteke (GHB R. 3409) koji ima 39 lista a potječe iz rukopisne zbirke Mehmeda Handžića, niti je imao uvida u prijepis djela koji se nalazi u hronici Muhameda Enverija Kadića (*Tarih-i Enveri*, GHB R. 7306/6:II:117-167).

Autor studije Menderes Coşkun u uvodu prvo daje opće napomene o putopisima u turskoj književnosti (*Türk edebiyatında seyahatnameler* 9-11), skrećući pažnju na navedeni podžanr sa aspekta sličnosti putopisa sa biografijama, dnevnicima i autobiografijama. Jedna od osobitosti putopisa, prema njemu, jeste potraga za novim stvarima koje bi mogle biti zanimljive za čitatelje. Druga osobina jeste stilsko i tematsko oneobičajeno opisa, pri čemu ni pretjerivanja nisu ništa neuobičajeno, a ponekad i subjektivne autorske procjene.

Različiti su povodi za pisanje putopisa. Katkad je to potreba da se čitateljima opišu sveta mjesta, da se podijeli sa drugima ono što se smatra najinteresantnijim u nepoznatim krajevima, da se pruže objektivni podaci ili utisci o različitim civilizacijama, državama, oblastima ili gradovima, a katkad naprosto potreba određenog književnika ili pisca da iskaže vlastitu tačku gledišta o svijetu koji ga okružuje. U Muhlisijino vrijeme putovalo se zbog različitih razloga: rata, službe, trgovine, hodočašća, školovanja, progonstva i sl., a putopis je već imao uobičajene forme pisanja koje ukazuju na dugu tradiciju razvoja. Coşkun sažeto opisuje različite putopise u turskoj književnosti. U nastavku uvodne studije piše o putopisima koji se temelje na "iskustvu avanturističkih putovanja" u daleke krajeve, zatim nastavlja pisanje o putopisima nastalim kao posljedica zarobljeničtva u stranim zemljama (esaretnameler), o putopisima koji su u formi autorovog osobnog, biografskog uvoda (hasb-i hala) u okviru nekog drugog proznog ili poetskog djela, o putopisima koji se bave detaljima opisa puta i djelima u kojima se susreću elementi putopisnog i kroničarskog opisa događaja i samog putovanja. Coşkun posebno skreće pažnju na hodočasni putopis. Jedno od zanimljivijih djela o putu na hadž, i po Coşkunovom mišljenju, jeste djelo *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* Mustafe Muhlisije Bošnjaka. Navedeno djelo u stihovima detaljno opisuje mjesta u kojima je autor putopisa boravio na putu od Istanbula preko Egipta do Mekke. Autor studije daje i neke primjere zanimljivosti opisa na putovanju

Mustafe Muhlisije. Naprimjer, kad Muhlisi opisuje jela u konacima na putu prema Mekki, on spominje razne vrste voća, povrća i jela, kao što su: limun, narandža, kruška, jabuka, grožđe, dinja, lubenica, šipak, smokva, maslina, hurma, patlidžan, bamija, pekmez, badem, orah, meso, ulje, halva. Također, kad opisuje hranu životinja iz karavane, spominje: pšenicu, ječam, sijeno i drugu stočnu hranu. Muhlisiju zanimaju sažeti podaci, faktografski opis samog puta, tako da često ne daje opis nekih događaja i ne objašnjava neke zanimljivosti koje se odnose na samo putovanje, s kim se družio, zašto je odabrao taj put i slično, što je donekle u skladu i sa samim naslovom djela u kojem leksemama “delil” i “muršid” vrlo jasno sugerira namjeru da njegova poema ima namjeru biti neka vrsta poetiziranog vodiča za putnike namjernike koji vole poeziju i idu na hodočašće svetih mjesta.

Menderes Coşkun u nastavku daje cjelovitu transkripciju djela *Delîlü 'l-Menâhil ve Mürşidü 'l-Merâhil*. U kritičkom izdanju teksta hodočasne poeme navodi razlike unutar dvaju rukopisa koja je koristio. Razlike su, kao što se vidi iz podnožnih napomena, gotovo beznačajne. Što se tiče transkripcije Muhlisijinih stihova na arapskom i perzijskom unutar poeme, Coşkun i njih transkribira prema pojednostavljenoj turskoj varijanti čestoj u transkripciji arapskih citata unutar osmanskog teksta u radovima brojnih istraživača, a koja se sastoji u tome da se konsonanti bilježe prema univerzalnim oznakama ZDMG transkripcije, dok se vokali bilježe prema fonetskom principu izgovora, sa uobičajenim dužinama kakve srećemo i u

ZDMG transkripciji. Iza transkripcije slijedi rječnik karakteristične leksike u djelu i indeks pojmova koji dodatno pojednostavljaju recepciju i snalaženje u samom tekstu Muhlisijina djela.

Transkripcija djela *Delîlü 'l-Menâhil ve Mürşidü 'l-Merâhil* korisna je turkolozima koji se zanimaju za prevođenje kulturne baštine na bosanski jezik, kao i za sve one buduće istraživače koji se žele baviti fenomenom hodočašća u starijoj bošnjačkoj literarnoj tradiciji, bilo sa historijskog, kulturološkog ili nekog drugog aspekta. Takav bi prijevod, prije svega, obogatio prijevodnu bosanskohercegovačku književnost sa orijentalnih jezika i djelo približio našoj široj čitateljskoj javnosti. S druge strane, transkripcija djela od pomoći je i stručnjacima turkolozima za ozbiljnija, preciznija istraživanja samog jezika i stilskog izraza hadži Mustafe Muhlisije Bošnjaka.

Adnan Kadrić

Sabaheta Gačanin, SVE NA ZEMLJI SJENA JE LJEPOTE. Ontološka poetika jednog sufijskog divana: Šejh Hatemov *Divan*, Posebna izdanja XXXIV, Orijentalni institut, Sarajevo 2011, 256 str.

Kulturalnomemorijska vrijednost bosanskohercegovačkog rukopisnog blaga, u svojim različitim vidovima prezentiranja, činjenica je od koje polazi svaka buduća kanonizacija starije bosanskohercegovačke literarne

tradicije, bilo da se takva valorizacija i propitivanje vrši unutar bosansko-hercegovačke orijentologije, kulturologije u širem smislu, ili, pak, književnohistorijske znanosti ili povijesti knjige uopće. Naime, sam predmet proučavanja, rukopisno blago, ima univerzalni kulturološki smisao, koji se može rasvijetljavati sa različitih tački gledišta. Svaki pojedinačni istraživač nudi vlastiti model, vlastito motrište koje je u fokusu njegovog znanstvenog promatranja. Neki su modeli preglednog, sintetsko-antologijskog karaktera, po uzoru na osmanske biografije pjesnika iz prethodnih stoljeća, dok se drugi modeli bave propitivanjem pojedinačnih djela. Dakako, prvi je model pisanja jednostavniji i popularniji, a i može ga pisati širi krug ljudi, čak i na osnovu literature, i njime se nastoji zahvatiti vremenska širina i veći broj djela, dok je drugi model proučavanja daleko teži i složeniji jer zahtijeva detaljno istraživanje samih djela.

Izlaskom iz štampe knjige *Sve na zemlji sjena je Ljepote...* autorice Sabahete Gačanin, u okviru edicije Posebna izdanja na Orijentalnom institutu u Sarajevu, bosanskohercegovačka orijentologija u oblasti iranstike i kulturne baštine obogaćena je još jednim novim djelom, knjigom koja svojim naslovom istovremeno plijeni pažnju čitatelja, ali i nago-vještava teorijski osmišljeno djelo analitičke naravi. Sam naslov knjige, na osobito nadahnut način, ukazuje nam na jedan, kod nas još ne tako populariziran, ali također vrlo važan – ontološki pristup djelu u svoj njegovoj složenosti. Kad se ima na umu da se većina analiza divana u

orijentološkoj znanosti u svijetu vrši prema ustaljenim formalnim, tradicionalnim shemama klasifikacije i usporedbe, na značaju dobija svaka knjiga koja nudi novi način analize divana u našoj orijentologiji. Knjiga Sabahete Gačanin otvara neka sasvim nova pitanja sa kojima se sreće naša orijentologija. Takvo je pitanje “odvojenosti i/ili preplitanja” pojmovna “tesavufskog i divanskog” koje susrećemo kod nekih teoretičara, odnosno pitanje da li je moguće i znanstveno-metodološki uputno razdvajati ta dva pojma na primjerima divana kao hijerarhijski i strukturalno-poetski sređenih zbirki pjesama. Naime, komplementarni pojmovi, kakvi su navedeni, nisu pojmovi koji se međusobno isključuju čak ni na razini tematske klasifikacije poetskih vrsta.

Model analize poezije na perzijskom pjesnika Ahmeda Hatema Bje-lopolja koji nudi Sabaheta Gačanin u svojoj knjizi sadrži u biti nekoliko modela: on uključuje i tradicionalni pristup analizi divana kakav srećemo i kod Ahmeda Sudija Bošnjaka i kod Ismaila Ankarevija i Salahudina Uškija pri komentiranju i denotacije i semantički manje prozirne tesavufske leksike, ali također i moderni evropski lingvostilistički model prema pretpostavljenim razinama stilističke analize. Radi se o “sretnom” modelu koji je pisan i za biranu publiku, s jedne strane, ali i o modelu koji nudi “ontološko iščitavanje” divanske poezije čitateljima koji se prvi put sreću sa takvom vrstom poezije. Ono što nam se čini bitnim za istaći jeste činjenica da autorica ne nudi model semantičkog znakovlja za snalaženje u divanskom tekstu, već naprosto

nudi primijenjeni model i analize i čitanja divana, što je za našu publiku jako zanimljivo i potrebno a provokativno za sladokusce i teoretičare književnosti. Na taj način autorica baca svojevrsnu "sjenu" na posuđene suvremene teorije čitanja divanskog ili bilo kojeg drugog klasičnog teksta u starijoj bošnjačkoj književnosti na orijentalnim jezicima, a u punom teorijskom i praktičnom metodološkom zamahu nudi čitanje koje je imanentno samom tekstu divanske poezije, *ontološko čitanje* divanskog teksta.

Knjiga *Sve na zemlji sjena je Ljepote...* sastoji se od sljedećih većih cjelina: *Uvod* (7-11), *Struktura divana kao književnoumjetničkog djela* (15-22), *Strukturalna i poetička načela Hatemove poezije* (23-80), *Strukturalni segmenti šejh Hatemovih kasida* (81-91), *Epilog* (93-96), *Kritičko izdanje i prijevod šejh Hatemovog Divana* (97-171), *Hermeneutičko čitanje Divana* (173-215), *Summary* (217-219), *Leksikon tesavufskih termina, metafora i simbola u šejh Hatemovom Divanu* (221-251) i *Literatura* (253-256).

U *Uvodu* (7-11) knjige S. Gačanin skreće pažnju da je novi model u interpretaciji divanske poezije rezultat njenog dugogodišnjeg istraživanja u oblasti književne baštine Bošnjaka i da se radi o kompleksnom modelu analize koji čitatelje uvodi u stilematike i poetičke aspekte "Perzijskog divana Ahmeda Hatema Bjelopolja", uz preporučeno hermeneutičko čitanje u svjetlu općeg fenomena divanske poetike "u njenom društvenom, filozofskom i umjetničkom kontekstu". Ontološka poetika ili ontologija poetskog teksta u divanskoj poeziji jeste specijalizirani semantički aspekt

te vrste poezije, koji je presudan za recepciju same naravi tog teksta.

Knjiga je pisana privlačnim stilom i s preciznom upotrebom termina, osobito u oblasti stilistike. Što se tiče opisa društveno-historijskog konteksta, autorica i u njega unosi živost kako bi se što jasnije predočio historijski kontekst valorizacije Hatemovog pjesničkog djela. O pjesniku su vrlo sažeto iznesene najvažnije informacije. Za analizu djela autorica je kao izvor koristila rukopis iz biblioteke Istanbulske univerziteta, a za kritičko izdanje koristila je još pet prepisa i litografsko izdanje Hatemova *Divana*.

U poglavlju o strukturi divana kao književnoumjetničkog djela Sabahe Gačanin daje kulturološku kontekstualizaciju samog fenomena pisanja divanske poezije i poezije uopće. Autorica posebno naglašava mističkoreligijski aspekt divanske poezije koji je "ključna tačka za interpretaciju divanske poezije, osobito gazela kao specifične forme koja je u potpunosti sublimirala ovaj aspekt kroz svoju strukturu" (str. 17). Stavovi brojnih poznatih autora o povezanosti klasične perzijske mističke poezije na poseban način su potvrda nužnosti utemeljenja ontološke poetičke analize i u divanskoj poeziji Bošnjaka, na što implicite skreće pažnju i S. Gačanin. Autorica, štaviše, govori i o pojmovima kao što su "ontološke strukture" i "ontološke teme" tesavufskog diskursa, a, prema njoj, metaforika je u tijesnoj vezi sa ontološkom poetikom. Na zanimljiv način autorica povezuje stavove W. Chiticka i W. Andrewsa o simbolici polariteta ovog svijeta i drugog svijeta, nastojeći pomiriti

stav Annemarie Schimmel i Ebu Hamida el-Gazalija o “intencionalnom” ambigvitetu mističke poezije u referiranju na ovosvjetske i onosvjetske pojmove, tradicijom već prihvaćenog mišljenja da je “većina metafora” u sufijskoj poeziji odavno terminologizirana. Naime, sve navedeno govori da je autorica dobro razumjela ontološki “poetski okvir” unutar kojeg se kreće mistički pjesnik, uključujući i pjesnika Ahmeda Hatema Bjelopolja. Treba napomenuti da tesavufski stručni registar ima svoje prepoznatljive simbole uključenosti u tekst bilo koje poeme, tako da se ontološka poetika, baš zbog toga, mora istodobno proučavati i na semasiološkoj i na onomasiološkoj razini analize jezičkih jedinica, što jeste zapravo ključ cjelovite tesavufske ontološke poetike.

S. Gačanin na jezgrovit i vrlo precizan način predstavlja značaj gazela u tesavufskom diskursu. U poglavlju *Strukturalna i poetička načela Hatemove poezije* (23-80) autorica nas postepeno uvodi u jezik tesavufskog diskursa i temeljne lingvostilističke pojmove za interpretaciju divanske poezije. Središnje mjesto posvećeno je metafori. U lingvostilističkoj interpretaciji poezije Hatema Bjelopolja dr. Sabaheta Gačanin vrlo stručno se osvrće na glasovni sloj strukture divana, ekspresivne vrijednosti morfoloških kategorija, gramatičku metaforu i gramatičku sinonimiju i poetske figure konstrukcije u Hatemovim stihovima. Mora se priznati da se radi o rijetkoj studiji koja tako dobro i jezgrovito iznosi neka vrlo važna zapažanja o divanskoj poeziji, zapažanja kakva nismo mogli sresti

u dosadašnjoj literaturi i radovima o divanskoj poeziji na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. I navedeno poglavlje je jedan od razloga koji knjigu *Sve na zemlji sjena je Ljepote...* preporučuje za temeljito iščitavanje i analizu.

Poseban razlog za čitanje ove knjige može biti i vrlo hrabar istraživački pokušaj autorice da se malo dublje sagleda i “misaono-emocionalni svijet” jednog divanskog pjesnika i da se kroz primjer njegovog djela ponudi viđenje “cijele jedne filozofije koja se ogleda u njegovim dubinskim slojevima”. Autorica nam na najbolji mogući način nudi model kako se dobro može stilistički opisati i manji opus nekog autora kao što je opus Ahmeda Hatema na perzijskom jeziku, sugerirajući da je, uz nužnu modifikaciju modela, isto tako moguće sličan model primjenjivati i na ukupni poetski opus istog autora, s jedne strane, eksplicite pokazujući kako je lingvistička stilistika vrlo kompetentna za donošenje prilično preciznih sudova o svojoj složenosti divanske poezije jer se ona primarno temelji na analizi samog teksta djela za razliku od studija koje tekst promatraju sa “susjednih brjegov”. Metaforički rečeno, lingvistička stilistika pri samoj analizi često je u dolini, u samom tekstu, neposredno uz same jedinice teksta koje nastoji opisati, ali ne treba zaboravljati da je ona u trenutku donošenja zaključaka također i iznad teksta, svjesna obiju distanci i motrišta o njegovoj estetskoj i “ontološkoj” funkciji, makar u podjednakoj mjeri koliko to za sebe žele priskrbiti ostale grane nauke i teorijske discipline koje se zanimaju za

filozofsku, književnu ili širu estetsku dimenziju poetskoga teksta.

Pored jako dobrih opisa Hatemovih gazela, autorica knjige nudi i vrlo precizan stilistički opis mikrodiskursa kasida Ahmeda Hatema Bjelopljaka. Za mlade istraživače orijentologe navedeni opis je vrlo ilustrativan s aspekta metodološke preciznosti, dok česti autorski ekskurzi nude osnovu za građenje cjelovitoga ontološkog leksikona tesavufskog divanskog diskursa. Naime, takvi metodološki ekskurzi su nužni zbog šire čitateljske publike, ali i stručne javnosti koja, nažalost, nema priliku da se tako često sreće sa vrlo važnim terminološkim odrednicama ontološke naravi, često i zbog nedostatka hrabrosti istraživača da se suoče sa samom naravi teksta, pri čemu se opisi najčešće svode na iznošenje biografije i predstavljanje djela sa aspekta "pozitivističke distance". Tim više je ova knjiga vrijedna, jer pokazuje i drukčije puteve k samoj suštini djela.

Autorica knjige Sabaheta Gačanin u knjizi nam daje i kritičko izdanje šejh Hatemovog "perzijskog divana" s prijevodom, ali također i vlastito hermeneutičko čitanje divana koje se temelji na višestoljetnoj tradiciji upotrebe prepoznatljivih simbola u tesavufskom stručnom registru. Dakako, radi se o još jednoj metodološkoj novini za našu stručnu javnost, tako da sami tekst ponuđenog "hermeneutičkog čitanja" u prozi samo prividno i donekle podsjećajući na praksu turkologa u Turskoj kada uz original teksta na osmanskom nude i prilagođenu poeziju u prozi ("nesre aktarılmış şiir"), a zapravo su neka vrsta sažetog dešifriranja tesavufske divanske poezije, kakvo srećemo

kod nekih klasičnih komentatora tesavufske poezije kod Osmanlija. Implicite, knjiga autorice Sabahete Gačanin podvlači značaj autentične izvorne interpretacije divanske poezije u duhu u kojem je ona stoljećima pisana.

Iscrpni leksikon tesavufskih termina u šejh Hatemovom *Divanu* slijedi tradiciju vrlo živog interesa naučne i šire javnosti u Bosni za simboliku i metaforiku divanskog poetskog diskursa. Zato knjiga *Sve na zemlji sjena je Ljepote. Ontološka poetika jednog sufijskog divana: Šejh Hatemov Divan*, autorice Sabahete Gačanin, nadamo se, nije samo izolirani bljesak u polusvjetlu bosanskohercegovačke orijentološke znanosti, već i jedan od izvora isijavanja novih spoznaja o ontološkoj poetici divanske književnosti Bošnjaka u širem smislu.

Adnan Kadrić

Muḥammad Ibn Muḥammad al-Būsnawī al-Ḥānḡī, AL-ĠAWHAR AL-'AṬNĀ. FĪ TARĀĠIM 'ULAMĀ' WA ŠU'ARĀ' AL-BŪSNA. Taqḏīm wa ta'līq Dr. Muḥammad M. al-'Arnā'ūt, Mu'assasa Ġā'iza 'Abd al-'Azīz Su'ūd al-Bābṭīn li al-'ibda' al-šī'rī, al-Kuwayt 2010, 223 str.

Rani rad Mehmeda Handžića, objavljen prvi put 1930. godine u Kairu pod naslovom *al-Ġawhar al-'aṭnā. Fī tarāġim 'ulamā' wa šu'arā' al-Būsna*, ima neobičnu sudbinu između ostaloga i po tome što se češće publicira u arapskom svijetu nego u

Bosni i Hercegovini, premda je to djelo i ovdje dobro poznato stručnjacima. Poznavao ci Handžićeva opusa smatrali su da je to prvo djelo, odnosno prva knjiga koju je Handžić napisao, ali se ispostavilo da je prije nje napisao djelo o povijesti Egipta, koje je tek prošle godine objavljeno (Kuvajt, 2010.). U svakom slučaju, Handžićev *Jedinstveni dragulj...* doživio je nekoliko izdanja na arapskom jeziku – sve do posljednjeg koje je predmet ovoga prikaza.

Poznati jordanski historičar, univerzitetski profesor Muhammad M. al-Arnaut predložio je da se priredi i objavi izdanje *Jedinstvenog dragulja...* u ediciji od dvadesetak knjiga koje je izdala Fondacija al-Babtin prigodom njene 12. manifestacije, održane u Sarajevu oktobra 2010. godine. Al-Arnaut je priredio ovo izdanje, napisao mu predgovor, komentare, fusnote – obavio je, zapravo, pozamašan redaktorski posao zahvaljujući kome se knjiga čita znatno lakše nego u prvome izdanju koje je ovome osnova. Knjiga je u al-Arnautovoj redakтури prilagođena savremenim standardima prema kojima se knjige objavljuju, a među kojima valja izdvojiti sljedeće.

Naslovi poglavlja, koji su u prvome izdanju pisani *in continuo*, neizdvojeno iz teksta, u ovome izdanju su istaknuti kao jake pozicije teksta prvenstveno u tehničkom smislu, što je doprinijelo boljoj preglednosti strukture knjige. Vlastita imena i toponime al-Arnaut je navodio i izvorno (latinično, u zagradama), kako u osnovnom tekstu tako i u fusnotama, jer je imena i toponime katkad teško prepoznati u arapskoj ortografiji. U

prvome izdanju, navođene su samo hidžretske godine, a ovdje imamo i godine po gregorijanskom kalendaru. Uočljivo je i moderno pravopisno uređenje u al-Arnautovoj redakтури. Naime, on je intervenirao u uvođenju novog reda, zatim u domenu interpunkcije prema kojoj se stariji arapski jezik odnosio prilično nemarno, ali u ovome izdanju veoma dobro funkcioniraju: tačka, zarez, dvotačka, navodnici i dr. Dakle, riječ je o savremenom tehničkom i pravopisnom priređivanju teksta čime je u velikoj mjeri poboljšana prohodnost kroz njega. Posebna vrijednost ovoga izdanja jesu brojne priređivačeve fusnote koje su, uglavnom, eksplikacijske naravi, ali iz pera odličnog historičara koji vlada materijom vezanom za Bosnu, kao i za arapski svijet. Handžić nije bio izdašan u ovoj vrsti tumačenja, vjerovatno misleći kako se podrazumijeva nužni nivo čitačeve erudicije u danoj materiji, ali tek sada – upoređujući ova izdanja – možemo uočiti koliko su dragocjene al-Arnautove eksplikacije osnovnoga teksta, utoliko prije što su sasvim pouzdane, budući da su iz pera eksperta. Valja napomenuti da je priređivač prenio prijevode na arapski jezik stihova sa turskog i perzijskog jezika, prema izdanju koje je priredio ‘Abd al-Fattāḥ al-Ḥulw (Kairo, 1992.).

Pošto je *Jedinstveni dragulj...* relativno dobro poznat stručnoj javnosti (objavljen je i njegov prijevod na bosanski jezik – prevodilac: Mehmed Kico – u Handžićevim *Izabranim djelima*), suviše je osvrtni se ovom prilikom na sadržaj knjige, koji je ostao identičan prvome izdanju, osim navedenih tehničkih i pravopisnih

poboljšanja te priređivačevih fusnota. Međutim, treba ovom prilikom posvetiti pažnju priređivačevom Predgovoru da bismo vidjeli kako jedan autoritet u današnjoj arapskoj nauci predstavlja ovo Handžićevo djelo nastalo prije skoro 90 godina.

U predgovoru pod naslovom *Handžić azharlija i Handžić Bosanac* (str. 5-15) al-Arnaut navodi da je ovo djelo, nakon prvog izdanja, objavljeno zaslugom ‘Abd al-Fattāha al-Ḥulwa u Kairu 1992. godine, a zatim u Bejrutu 1993. (priređio Kisrawī Ḥasan). Nažalost, nemam uvid u navedena izdanja niti mi je poznato da su u nas prikazivana. Ova izdanja, prema al-Arnautovim riječima, rezultat su naglog interesovanja arapskog svijeta za Bosnu u povodu tragične agresije na nju. Međutim, nijedno od tih izdanja, kao ni ono prvo kairsko, ne nudi gotovo nikakve biografske i bibliografske podatke o Handžiću. Stoga al-Arnaut navodi najvažnije bio-biografske podatke o Handžiću, ali – budući da je al-Arnaut historičar – on sjajno zapaža kako su važni i ključni povijesni događaji u vezi s Handžićevom biografijom, ali i u vezi s njegovim djelovanjem. Navodeći i te događaje kao važan historijski okvir, ili kao prijelomne historijske tačke, al-Arnaut daje, na jednoj strani, naučnu podlogu svome pristupu i valorizaciji, a na drugoj strani – tek na taj način moguće je valjano osvijetliti jednu značajnu figuru u jednome vremenu; drugim riječima – Handžićeva biografija je više od obične biografije: ona je biografija povijesne ličnosti i skica jedne epohe. U tom smislu, al-Arnaut predstavlja Handžića – koliko znam, to je prvi put u golemom arap-

skom svijetu – kao figuru od velikog značaja za svoje doba, pa prema tome i za ono koje dolazi poslije njega. Pri tome, al-Arnaut koncentrira, s razlogom, svoje portretiranje Handžića oko dvije stožerne činjenice. Prva je da je Handžić studirao na al-Azharu u doba kada su se zapaženo promicali liberalni tokovi u Kairu pa je mladi Handžić nadahnut tim razbijanjem krutosti ponio mnogo toga novoga iz Kaira u Bosnu (premda je u manjem broju pitanja ostao tradicionalist). Druga stožerna tema, ili aspekt u kome al-Arnaut predstavlja Handžića, jest Handžićevo istrajavanje na proučavanju povijesti Bosne i njene kulture kao nečeg sasvim posebnog u sredini u kojoj se razvijala i u kojoj je – kao drukčija – smetala drugim narodima na tome prostoru. Handžićevi radovi su, navodi al-Arnaut, održavali u životu bošnjačku svijest o posebnosti, a među tim radovima posebno mjesto pripada upravo *Jedinstvenom dragulju...* Dakle, Handžić je oplemenjen liberalnijim pogledima u Kairu (otuda u naslovu Predgovora riječ *azharlija*) te ih je prenosio u Bosnu na čijoj povijesnoj i kulturalnoj posebnosti je neumorno radio (otuda druga ključna riječ u naslovu Predgovora – *Bosanac*). Handžić je, prema tome, sretna sinteza orijentalnog i zapadnjačkog, kairskog i bosanskoga na kapijama moderne Evrope.

Al-Arnautovo predstavljanje Handžićeva opusa – na čijem početku se nalazi *Jedinstveni dragulj...* – akcentira povijesni aspekt gotovo u svakoj prilici, što je opravdano, jer se na taj način najpouzdanije vrši valorizacija opusa. U vezi s Handžićevim djelom, valja reći da ga al-Arnaut dovodi u

odgovarajući odnos s Bašagićevim, a potom – i to je naročita vrijednost al-Arnautovog teksta – autor *Predgovora* situira Handžićevo djelo u razvoju bosansko-hercegovačke orijentologije. Time on naglašava pionirski značaj Handžićeva djela koje je otvaralo put, kako navodi, značajnoj trećoj generaciji orijentologa (Mušić, Šabanović i dr.), te četvrtoj generaciji (Grozđanić, Ljubović i dr.).

Al-Arnaut zaključuje svoj informativni tekst, koji je metodološki sjajno postavljen, riječima kako je njegov osnovni cilj da priređivanjem i objavljivanjem ovog izdanja povećava interesovanje u arapskom svijetu za objavljivanje Handžićevih rukopisa (registrirao ih je petnaestak) te za prevođenje na arapski jezik djela koja su već objavljena na bosansko-me jeziku.

Esad Duraković

Lejla Gazić, NAUČNO I STRUČNO DJELO DR. SAFVET-BEGA BAŠAGIĆA, Posebna izdanja XXXIII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2010, 336 str.

Knjiga koja je pred nama predstavlja studiju koja je nastala kao odgovor na interes i potrebe istraživača prošlosti Bošnjaka o kulturno-povijesnom doprinosu jedne od najsvestranijih ličnosti na razmeđu 19. i 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini – Safvet-bega Bašagića, orijentaliste-istraživača, pjesnika, književnog

historičara i kritičara, kulturnog i političkog radnika. Višeaspektna istraživanja Bašagićevog svestranog naučnog i umjetničkog djelovanja čine ovu knjigu predmetom interesovanja širokog kruga čitatelja, čak i izvan granica Bosne i Hercegovine. Bašagić, kao istraživač ali i kao književnik rijetkog senzibiliteta i erudita, svojim je neumornim trudom i zalaganjem na svjetlo dana izvukao bogatu bošnjačku baštinu, za čiju se naučnu valorizaciju on smatra pionir.

Uprkos kritičkim istupima i marginalizaciji nekih istraživača spram Bašagićevog znanstvenog dosega, smatramo da je krunski dokaz njegovog besprimjernog entuzijazma i nenadmašnog pregalaštva biografski pregled bošnjačkih autora, čija je sistematizacija u ondašnjim okolnostima toliko značajna da, čak i na današnjem stepenu globalizacije i sofisticirane tehnologije, nijedan istraživač dandanas nije napravio sintetsku studiju o bošnjačkim autorima i njihovim djelima na orijentalnim jezicima, niti je mnogo dalje odmakao od onoga što je Bašagić učinio. Sve dalji iskoraci sveli su se na ispravke, izmjene ili dopune u podacima, što i nije neki značajniji pomak s obzirom na današnji doseg tehnologije, pa time i dostupnosti izvora. Svi nedostaci u Bašagićevim zapisima posljedica su ograničene tehničke podrške koju je autor nadoknadio svojom eruditivnom naobrazbom, predanim radom i ustrajavanjem na čuvanju 'starina', kako bi to kazao sam Safvet-beg Bašagić.

Knjiga *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića* podijeljena je na sedam poglavlja s nizom tematskih

podnaslova, što njenu strukturu čini vrlo preglednom i jasnom.

I Historijski okvir života i rada Safvet-bega Bašagića (13-23) predstavlja osvrt autorice na historijsku pozadinu na kojoj je Bašagić stasao i započeo svoj pionirski rad u valorizaciji bošnjačke baštine. U razmatranju historijskih i kulturnih prilika, L. Gazić ilustrira negativan odnos nekih istraživača, diplomata i putnika-namjernika kroz Bosnu opterećenih predrasudama usljed neobrazovanja ali i opterećenih vlastitom kulturom, kao i pozitivne refleksije nekih evropskih kritičara koji su i sami pisali poeziju pod uticajem istočnih pjesnika.

II Safvet-beg Bašagić – Biografski podaci sa hronološkim pregledom njegovog rada (25-38) poglavlje je u kojem se razmatra biografsko-bibliografski značaj Bašagića kao historijske ličnosti. Autorica u knjizi na sistematičan način povezuje sve relevantne činjenice o historijskom, političkom, administrativnom i kulturnom kontekstu u kojem piše Bašagić. Autorica je brižljivo pregledala sve arhivske dokumente i iz njih iscrpila važne činjenice te ih vjerno interpretirala kroz biografsku skicu i hronološki pregled Bašagićevih aktivnosti na različitim poljima: u pisanom stvaralaštvu opće i kulturne historije, pisanju poezije, prepjevima, pronalazanju i obradi rukopisa, angažiranju na polju kulture i politike i niz drugih preokupacija, čiji su rezultati i danas predmet interesovanja različitih istraživača.

III Naučno djelo Safvet-bega Bašagića (39-190) je središnje i najobimnije poglavlje ove knjige. Izlažući

rezultate svojih istraživanja kroz prizmu savremenih tokova, L. Gazić kontekstualizirajući njegov naučni opus izlazi iz okvira sinhronijske perspektive Bašagićevog djelovanja, što se može sagledati iščitavanjem naučnog i popularnog štiva drugih autora o Bašagićevom radu i dometima njegovog cjelokupnog opusa. Središnje mjesto u Bašagićevim naučnim istraživanjima je književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Bašagićevo znanstveno pregalaštvo je ovaploćeno u veoma značajnom djelu *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.–1850.)*, prvi sažeti prikaz historije Bosne i Hercegovine u periodu osmanske uprave u kojem su izloženi rezultati njegovih istraživanja zasnovanih na izvornoj građi i tada dostupnoj literaturi (str. 39). Knjiga je detaljno predstavljena, da ne kažemo secirana s filološkog aspekta i identifikacije izvora iz kojih je Bašagić crpio podatke, i to izvora i istočne i zapadne provenijencije. I pored nekih metodoloških nedostataka, knjiga je ostvarila cilj da podatke o postignuću i kulturnom prosvjećenju Bošnjaka kroz raznovrsno stvaralaštvo na orijentalnim jezicima (str. 50). To je prvi opširniji prikaz na bosanskom jeziku o bosanskohercegovačkima autorima i njihovim djelima na orijentalnim jezicima (str. 52), što su svi kasniji istraživači kulturne historije Bošnjaka koristili kao polazišnu literaturu (str. 68).

L. Gazić je predstavila i valorizirala i drugo značajno djelo *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, koje je ustvari Bašagićeva preuređena verzija doktorske disertacije *Bosniaken und Hercegovcen auf dem*

Gebiete der Orientalischen Literatur (Beč, 1910). Ocjenu Bašagićeve doktorske disertacije autorica knjige je ilustrirala izvodima iz recenzije referenata M. Bittnera i J. Karabacka. Sve je to popraćeno zanimljivim ilustracijama naslovnice disertacije, diplome i njenog prijevoda. Prilikom objavljivanja svoje teze Bašagić je napravio izvjesne korekcije i dopune u svom radu, što je autorica brižljivo ispitala i zabilježila u ovom poglavlju. Autorica je također napravila paralele između podataka iznesenih u ovoj knjizi i podataka koje su drugi autori u svojim istraživanjima poduzimali do danas. L. Gazić zaključuje da je značaj knjige u tome što je Bašagić biografsko-filološkim pristupom uložio pionirski trud da na evropski način i za evropske centre sačini sliku kulturnohistorijskih prilika u Bosni i Hercegovini kroz višestoljetni period, kao i rezultata koje su polučili Bošnjaci u tom smislu. Ovo djelo uprkos mnogim zamjerkama (...) ostaje 'historija književnosti' u onom smislu u kojem se historijom poezije naziva *Hammerovo djelo Geschichte der osmanischen Dichtungskunst, koje je imalo velikog uticaja na formiranje Bašagićevih sudova o pojedinim pjesnicima, iako ih on nije bezrezervno prihvatao.* (str. 179)

Naravno, predstavljeni su i ostali Bašagićevi naučni radovi – kraće studije, prilozi i kritički prikazi koji se odnose na pojedine autore: o Hajjamu, Hafizu, Teufiku Fikretu, ženama književnicama u arapskoj i turskoj književnosti, kritički prikaz knjige Jana Rypke o Sabitu Užičaninu, historijski prilozi o porodici Čengiđ,

studija o Gazi Husrev-begu, što zorno pokazuje njegova široka naučna interesovanja.

IV *Stručno djelo Safvet-bega Bašagića* (191-238) je poglavlje koje po mom mišljenju bi trebalo da bude u sintezi sa prethodnim poglavljem, bez isforsiranih razgraničenja tipa "naučno i stručno". Bašagićevo neumorno traganje za rukopisima, pronalaženje različitih dokumenata i arhivske građe, te njihova identifikacija (što je po mom mišljenju više od stručnog rada!) i katalogizacija, kao i rad na biografskom leksikonu Bošnjaka, što je autorica obradila u ovome poglavlju, opet ima za cilj objelodanjivanje i promicanje dotada zapretenog i neistraženog blaga Bošnjaka iz njihove slavne prošlosti.

V *Bašagićev prevodilački rad sa orijentalnih jezika* (239-258) posvećen je Bašagićevim prijevodima s arapskog, turskog i perzijskog jezika. U fokusu njegovog prevodilačkog rada su naučni, stručni radovi, ali i književnost, u čemu je pokazao izuzetnu virtuelnost i umjetnički senzibilitet.

VI *Orijent i prošlost Bosne i Hercegovine u književnom radu Safvet-bega Bašagića* (259-283) je kratko poglavlje o Bašagićevom književnom radu, odnosno o njegovom zanimanju za poeziju, dramu, folklor i esejističkom opusu.

VII *Neobjavljeni materijali iz rukopisne zaostavštine Safvet-bega Bašagića* (271-283), kako se iz naslova poglavlja vidi, obrađuje materijale koji su u zaostavštini Safvet-bega Bašagića sačuvani u rukopisu: čitanka arapskog jezika za četvrti i peti razred gimnazije, rječnici, različiti

zapisi na marginama, ispisi i prijevo-di poezije ‘istočnih autora’.

VIII *Zaključak* (285-290) u kojem L. Gazić u vezi sa njegovim naučnim radom u oblasti orijentalne filologije između ostalog kaže da je (...) *skoro u potpunosti slijedio austrijsku orijentalističku školu* (str. 290) i da se on s pravom smatra začetnikom naučnog pristupa u izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima (str. 290).

Na kraju, uobičajena oprema knjige, pored rezimea na bosanskom i engleskom jeziku i literature, data je Bašagićeva bibliografija – akribično i krajnje pedantno hronološki obrađena.

Bilješke u knjizi sadrže brojne podatke iz opće i kulturne historije i nude relevantne informacije koje izlaze iz okvira predmeta knjige, ali zato u značajnoj mjeri provode mladog i/ili neupućenog čitatelja kroz kompleksne segmente bogate bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima.

Knjiga je opremljena fotografijama i faksimilima naslovnica, različitih ispisa i izvoda iz knjiga, disertacije, rukopisa i diploma, koji čine vrlo vrijedan dodatak faktografskoj vrijednosti ove knjige, čak i više od toga: oni omogućavaju čitatelju da promišlja kroz vizuelizaciju aktera i tako iz više perspektiva ostvari komunikaciju s tekstem.

Ono što ovdje moram primijetiti jeste formulacija naslova. Naime, teško je povući granicu između stručnog i naučnog rada, jer je ona neprirodna i u stalnoj je interakciji. Ona je povučena u nekim kasnijim vremenima i krugovima u Bašagićevom slučaju

ona nema takav karakter budući da te ‘stručne radove’ može da uradi samo neko čije obrazovanje daleko nadmašuje ‘stručno obrazovanje’. Sva-ko njegovo ‘stručno djelo’ u kratkim bilješkama iza sebe krije ogromno znanje iz historije, književnosti, kulture, islamske tradicije, paleografije i diplomatike, orijentalnih jezika i mnogo drugih oblasti koje današnje generacije istraživača orijentalne filologije ne mogu ni da pojme. Dakle, kratka bilješka daleko nadilazi stručni rad, ona je rezultat ogromnog znanja i dugoročnog istraživačkog rada koji stane u tek nekoliko redaka jedne kondenzovane bilješke. Stoga moram iznijeti svoju opservaciju u vezi sa terminom iz naslova, a to je da je ‘stručni rad’ jedna neadekvatna konstrukcija koju je, vjerovatno, autorica prenijela iz svoje doktorske disertacije.

Ovo je knjiga koja ima referentnu vrijednost, kako za studente tako i za istraživače čija su interesovanja na bilo koji način u vezi sa kulturom Bošnjaka za vrijeme osmanske uprave. U njoj je autorica sublimirala i svoje nemalo iskustvo iz iščitavanja i obrade rukopisa, ali i svega onoga što je vezano za katalogizaciju: od historijskog pregleda do referentne literature u toj oblasti.

Ova integralna studija Lejle Gazić na zoran način svjedoči o svestremenosti rezultata rada dr. Bašagića, gledano i iz dijahronijske i sinhronijske perspektive, kako je to učinila autorica u svojoj knjizi. Ovo je vrijedan doprinos evaluativnom segmentu bošnjačke baštine, jer na izvanredno brižljiv, temeljit i pouzdan način iznosi sve fakte koji se tiču svestranog

djelovanja Safvet-bega Bašagića, koji je neumorno prikupljao i bilježio građu za generacije koje dolaze i čiji je rad i dandanas nezaobilazan u izučavanju opće i kulturne historije Bosne Hercegovine pod osmanskom upravom, a posebno kulturnog nasljeđa Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Stoga autorica zaslužuje sve pohvale, a vrijeme će pokazati da će njena istraživanja biti zasigurno respektirana od strane istraživača kulturne historije.

Bašagić je pripadao onim pregaučima koji su svojim djelom predočili argumente o vitalnosti i kreativnosti bošnjačkog ethosa. Bašagićeva svestranost, entuzijizam i djelo, nažalost, nemaju uvijek adekvatnu recepciju kod kritičara. Očigledno su stavovi pojedinih kritičara do izvjesne mjere subjektivni, obilježeni individualnim književnim ukusom ili opterećeni predrasudama.

Ovdje moram ukazati, iz semiotičke vizure, na simboliku naslovnice (čiji je idejni kreator sama autorica), koja svojim znakom, to jest *hrpom dokumenata* na čijem vrhu je lični dokument *kustosa Dr. Savfetbega(!) Bašagića*, govori o jednoj bogatoj karijeri pred umirovljenjem. Ta karijera, koliko god bila osebujna i u službi trajnog 'vakufa', ako se sagledava u svojoj metafizičkoj dimenziji – što se čita kroz zapisano (dokumente, zapise, knjige, prijevode i sve ono što je Bašagić činio u svrhu promicanja kulture Bošnjaka) – teško će biti zasvodiva i najrigidnijim zemaljskim mjerilima, dok u konačnici sav trud pripada mjerilima transcendentnog svijeta (semiotika *nišana* na zadnjoj korici).

Sabaheta Gačanin

MJESTO I ULOGA DERVIŠKIH REDOVA U BOSNI I HERCEGOVINI, Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija, Orijentalni institut–Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo 2011, 566 str.

Sufizam, tesavvuf, gnoza, irfan ili misticizam se stoljećima nazivao *Put ljubavi*, a uči nas kako transcendirati egzistentni svijet u okruženju koje s nepovjerenjem gleda na gnostičko a preferira materijalističku kulturu koja promovira linearno, racionalističko, objektivističko mišljenje kao jedini put.

Tesavvuf, kao ideja izrazite vitalnosti, nadilazi prostor i vrijeme, ima univerzalni karakter jer tumači smisao ljudske egzistencije i njeno mjesto u hijerarhiji univerzuma. U prilog ovome govori 800-godišnjica rođenja i daleka domovina ovog sufijskog velikana.

Godišnjica rođenja velikana Dželaluddina Rumija – simbola tesavvufa kome, bez sumnje, pripada historijska uloga na horizontima svjetske civilizacije – povod je za skup koji je imao za cilj da mobilizira šire naučne krugove, polazeći od činjenice da fenomen tesavvufa intrigira različite profile naučnika i stručnjaka iz različitih oblasti ljudskog djelovanja i misli. Stoga nije neobično da su u simpoziju uzeli učešća iranisti, arabisti, turkolozi, historičari, filozofi, lingvisti, teoretičari i historičari književnosti, historičari umjetnosti i ljekari, obrađujući neke od aktuelnih tema iz područja tesavvufa u kojem se susreću interesovanja naučnika i

stručnjaka iz različitih disciplina. U tom smislu u *Zborniku* susrećemo tekstove koji pokušavaju povezati ogromnu znanstveno-teorijsku baštinu tesavvufa sa spoznajnim rezultatima savremenih istraživanja.

Multidisciplinarni karakter *Zbornika* se ogleda i u podjeli na sedam blokova prema tematskim odrednicama, uz uvodnu riječ glavnog urednika ovog izdanja prof. dr. Rešida Hafizovića.

I *Rumijev put Ljubavi: Ma ko bio, samo dođi* (13-128) – obuhvata sedam referata, koji pokušavaju odgovoriti na bazično pitanje čovjekovog identiteta i izvora njegovog postojanja, u čemu se mora poći od razumijevanja subjektivnog, kao preduvjeta za razumijevanje objektivne fizičke realnosti; Ljubav je ta koja transcendirira sve granice i u čovjeku traži samo ono što je božansko i istinski ljudsko. Ibrahim Kalin (*Mevlana, razum i filozofija*) iznosi opservacije o Mevlaninom poimanju Apsolutne Istine koja je neobuhvatljiva umom i neizreciva jezikom, a Ljubav je za Mevlanu ono što otvara um za spoznaju o Apsolutnom Umu. U kratkom i nadahnutom tekstu Ahmad Džalali (*Glas naja*) fokusira se na Mevlanino iransko porijeklo i perzijski jezik kojim je pisao svoja velika djela. Stoga, smatra autor, Iranci imaju zadaću da promoviraju svoju bogatu kulturu kroz Mevlanino duhovno nasljeđe, koje je oblikovano, između ostalog, i pod utjecajem njegovog horosanskog porijekla. Nevad Kahteran (*Interpretirajući Rumija u kontekstu interkulturalnih studija*) daje osvrt na filozofski interkulturalni dijalog koji je Mevlana

inicirao kroz princip ljubavi i svojom neograničenom tolerancijom koja transcendirira sve nacionalne, kulturne i civilizacijske granice, a Namir Karahalilović (*O liku Ali ibn Taliba u Mesneviji Dželaluddina Rumija*), na osnovu prve dvije priče u Mesneviji, rekonstruira lik Ali b. Taliba u Mevlaninoj projekciji ove historijske ličnosti. Puteve samospoznaje opisuje Abdoulreza Jamalzadeh (*Mevlana i spoznaja duše*) praveći paralele sa Mevlaninim promišljanjima o duhu i ljudskoj duši, dok Mubina Moker (*Jezik stanja u svjetonazoru Mevlana Dželaluddina Rumija*) nastoji u svom radu definirati bitna obilježja jezika stanja – nečujnog i svečujnog jezika Univerzuma, koji se pretaka i kroz dahove Mevlaninog naja. Blok završava Ahmet Erdoğdular (*Mevlevi Ayınlerindeki Müzik Tahlilleri, Semboller ve Anlamları*) kratkim osvrtom na relacije muzike i mevlevizma u kojem skreće pažnju na mali broj entuzijasta, nastavljajući te tradicije koji rade na očuvanju notnih zapisa tesavvufske muzike.

II *Refleksije Ibn Arebijevog učenja: "Moje srce je postalo primateljka svakog oblika"* (131-209) predstavlja blok od šest radova koji se dotiču one posebne energije što pulsira prirodnim ritmovima univerzuma i svjedoči božansku dinamičnu kreativnu energiju, koja je neprestano u procesu izražavanja same sebe. Dok Tonaga Yasushi (*Fact of Fiction? The Images of the Sufi Authors in 10th-12th Century*) diskutira o sufijskim autorima tog perioda koji se smatra prekretnicom u povijesti islamske duhovne kulture, te navodi poznate sufijske hronike iz ovog

perioda i poredi ih sa sufijskim biografijama iz doba Mameluka, dotle Rešid Hafizović (*Abdullah Bošnjak kao duhovni potomak Ibn 'Arabija i Jalaluddina Rumija*) u svom tekstu akcentira glavna hermeneutička obilježja komentara Abdullaha Bošnjaka na Ibn 'Arabijev *Fusus al-Hikam* i njegove dvije manje rasprave. O višeznačnosti tesavufske leksike i kontekstualiziranju sufijskih simbola piše Adnan Kadrić (*Semasiološki i onomasiološki pristup analizi teksta u tesavufskoj literaturi Bošnjaka u Osmanskom carstvu*), a Kenan Čemo (*Ibn 'Arabijev metod odgoja ljudske duše*) tretira Ibn 'Arabijevu metodologiju u osam Ibn njegovih djela koja se tiču odgoja ljudske duše i imaju specifičnu duhovnu verifikaciju u naučnom diskursu. Kroz analizu Ibn 'Arabijevog simboličkog jezika njegovog ezoteričkog tefsira Kur'ana – u kojem prednost daje tzv. vertikalnom znanju (*ilm-i irsi*) – na karakteristike te'vila ukazuje Berin Bajrić (*Sufijska interpretacija Kur'ana i Ibn 'Arabijev te'vil*), dok Muamer Hodžić (*Ibn 'Arabijeva kritika jednog mentaliteta s početka XII stoljeća*) iznosi određene Ibn 'Arabijeve opservacije u vezi s djelovanjem pojedinaca u sufijskim halkama s početka 13. stoljeća, a koje su zabilježene u njegovoj poslanici *Ruh al-Quds*.

III *Tarikat i Osmanska država* (213-264) obuhvata četiri rada koja govore o specifičnoj relaciji *centralna vlast – tarikat*, koja imala višestruke implikacije u stabilizaciji društva. U svom prilogu Kemal Gurulkan (*Türk Cihat ve Fütuhât Anlayışı ve Sarı Saltuk Gazi*) piše o duhovnim referencama osmanskih osvajanja

i ulozi derviša u osvajanjima, stavljajući poseban naglasak na pokret Sari Saltuka, a Ayten Ardel (*Osmanlı Devleti'nde Merkezi Yonetim – Tarikat Münasebetleri ve Bosna Mevleviyeti*) razmatra važnost podizanja tekija u društvenom razvoju Osmanske države, kao i interaktivnog odnosa između centra (centralna uprava) i tarikâtâ. Azra Gadžo-Kasumović (*Esnaf i tarikat*) sačinila je zanimljivu analizu o društvenom uticaju tarikata, odnosno tekija i zavija koje su u početku činile infrastrukturu novoosvojenih područja Osmanske države, dok su poslije esnafi i esnafske grupe, koje su bile uvezane sa glavnim tarikatima, provodili ekonomske programe Osmanske države. Simbioza esnaf – tarikat je, ukazuje autorica, bio vrlo vitalan činilac u stabilizaciji osmanske civilne i vojne vlasti. I na kraju ovog bloka, Leyla Amzi (*Mevlevi Şeyh Galib and Reform in the Ottoman Empire during the Reign of Sultan Selim III*) kroz ključna djela Šejh-Galiba oslikava intelektualnu atmosferu u vrijeme vladavine sultana Selima III. Kroz djela ovog društveno angažiranog sufije dato je društveno-političko mišljenje ovog kasnog perioda Carevine.

IV *Derviški redovi i tekije u Bosni* (267-325) je naslov bloka od šest radova koji s historiografskog stanovišta istražuju prisustvo i djelovanje različitih tarikata u Bosni i Hercegovini. Tako Hatice Oruc (*Uloga tekija u nastanku i razvitku gradova u Bosni*) iznosi podatke iz popisnih deftera Bosanskog sandžaka koji ukazuju na važnu ulogu u procesu urbanizacije naselja; Fazileta Hafizović (*Slavonija – Pitanje uloge*

derviša u širenju islama) na osnovu analize dokumenata osmanske administracije preispituje društvenu ulogu derviša u Slavoniji – tadašnjem pograničnom dijelu Osmanske države, a Hatidža Čar-Drnda (*Prisustvo sufija u Hercegovačkom sandžaku u XV i XVI stoljeću*) na osnovu izvora govori o sufijama, koji su pripadali uglavnom velikim i poznatim tarikatima, i njihovom angažovanju u društvenoj zajednici Hercegovačkog sandžaka. Na bazi bogate arhivske građe Mehmet Cemal Öztürk (*The Khalwati Order and some Khalwati Tekkes in Bosnia*) otkriva ulogu tri velika sufijska halvetijska centra koja su nekada postojala u Bosni: Gazi Husrev-begove tekije u Sarajevu, Elči Ibrahim-pašine u Travniku i tekije u Blagaju, dotičući se i geneze ovog reda, kao i njegovih teorijskih i pragmatičkih implikacija. Yilmaz Kurt (*Saraybosna Zaviyeleri*) daje zanimljive opservacije o tekijama u Sarajevu u 15. i 16. st. i to na osnovu hurufat iz Generalne direkcije vakufskih arhiva u Ankari, dok Elma Korić (*Uloga zavije Ahmed-dede u razvoju kasabe Banja Luke*) na osnovu osmanskih izvora nastoji osvijetliti ulogu zavije, koju je utemeljio Ahmed-dede (za kojeg se ne zna zasigurno kojem je redu pripadao), u društvenom, ekonomskom i kulturnom razvoju Banja Luke u 16. stoljeću.

V *Jezik i tesavufska književnost* (329-405) obuhvata sedam radova lingvističke i književno-poetičke naravi, čija su obilježja veoma specifična i predmet su trajnog interesovanja kako lingvista tako i književnohistorijskih teoretičara. Sabaheta Gačanin (*Termini i metafore u tesavufskom diskursu*) je sačinila lingvistički pre-

sjek simboličkog jezika tesavufskog registra, čije poznavanje je nužno u komunikaciji s tesavufskim diskursom, ilustrujući ga najčešćim terminima koji se javljaju u teorijskom tesavufu i metaforama u sufijskoj poeziji, dok Amina Šiljak–Jesenković (*Tipizirani likovi zaljubljenih i njihovi odnosi kao prototekst u Mevlaninoj Mesneviji*) na zanimljiv način oslikava Medžnuna i Lejlu, simbole Puta Ljubavi, koji mijenjaju svoja imena ali ne i uloge u svim sufijskim pričama koje se uključuju u beskonačni hipertekst. Munir Drkić (*O prirodi jezičkog znaka u jednom kazivanju iz Mesnevije*) svojim tekstom ukazuje kako je Rumi već u 13. st. jednom epizodom iz *Mesnevije* slikovito i jednostavno pojasnio vezu između jezičkog znaka i označenog – koja je prirodna a ne proizvoljna – a što je tokom 20. st. izazivalo velike polemike među lingvistima. Đenita Haverić (*Tesavufski motivi i termini u Bulbulistanu Fevzije Mostarca*) obrazlaže tesavufske motive i ustaljene termine koji se javljaju u *Bulbulistanu*, jedinstvenom moralno-didaktičkom djelu na perzijskom jeziku u bošnjačkoj književnosti. Rad Saeida Abedpoura (*Sururijev komentar Mesnevije*) posvećen je jednom od najstarijih i najpotpunijih komentara *Mesnevije* na perzijskom jeziku, koji je napisao Muslihuddin Mustafa Sururi, a još uvijek nije štampan nego se čuva samo u rukopisu (Gazi Husrev-begova biblioteka, autografi III, IV, V sveska i Sulejmanija, autograf I i prijepisi II i VI sveska). Mustafa Kara (*Üç Kadın Dervişin Şiirlerinden Mevlânâ ve Mevlevîlik*) ukratko nas upoznaje s tri autorice sufijskih

divana iz 19. st. – Šeref Hanum, Lejla Hanum i Adile Sultan, koje su živjele u Istanbulu. Alena Čatović (*Sufijska orijentacija Hasana Zijaije Mostaraca*) predstavlja Zijaiju, mostarskog divanskog pjesnika iz 16. st. čiji je poetski izraz prožet sufijskim simbolima, mada iz njegovih biografskih izvora nije poznato da li je pripadao nekom derviškom redu.

VI *Sufije koje su obilježile svoje vrijeme* (409-467) je zanimljiv blok radova o ličnostima za koje se može pretpostaviti da su iskusili blizinu izvora duše transcendirajući okvire racionalnosti i racionalnog mišljenja, to jest istinu po kojoj *srce ima svoje razloge koje razum ne poznaje*. Talip Mert (*Šejhul-islam iz Bosne: Mehmed Refik-efendija*) iznio je vrlo zanimljive podatke o Bošnjaku iz Rogatice, obrazovanom i vrlo respektiranom, kojem je ugled stručnjaka za islamsko pravo kasnije pribavio poziciju šejhul-islama (1866-1868. godine). Samir Beglerbegović (*Fejzulah-efendija Hadžibajrić kao mevlevijski šejh i mesnevihan u periodu nakon rušenja Isa-begove tekije*) u svom tekstu otkriva neke nove detalje o društvenom angažiranju Fejzulah-efendije Hadžibajrića u vrijeme snažnog indoktriniranog uticaja komunizma i njegovom nastojanju da se održi tradicija tumačenja *Mesneviye*. Stephen Suleyman Schwartz (*The Last Jewish Sufi: The Life and Writings of Rabbi Ariel Bension*) svojim tekstom predstavlja sefardskog rabina i kabalističkog mistika Bensiona (u. 1932.), autora komparativne studije o djelima španskih sufija, kabalista i kršćanskih mistika.

VII *Šeb-i arus u Bosni i Hercegovini* (471-476) sadrži samo jedan pre-

gledni rad, kojim se daje geneza ove značajne tradicije koja se vezuje uz ime Dželaluddina Rumija i dan njegovog povratka Izvoru. To je rad Seada Halilagića (*Obilježavanje Šebi arusa u Bosni i Hercegovini*) o uspostavljanju tradicije održavanja svečane akademije Šebi arusa u Bosni i Hercegovini, koja datira još od 1957. godine, kao i njenim programskim sadržajima.

Na kraju je, kao zasebna tematska cjelina ali ne manje značajna i veoma korisna, najprije za istraživače a potom i ostale čitatelje, *Selektivna bibliografija radova o tesavvufu, tarikatima i tekijama* Mubere Bavčić (479-567) sa 1.192 jedinice i indeksom autora.

Ovaj *Zbornik* kao skup individualnih naučnih priloga ne pretendira na strogu tematsku podjelu niti na metodološku ujednačenost, on je prije svega prilika da savremeni istraživači iznesu svoja zapažanja koja će s različitih aspekata dati više svjetla na neka pitanja posredno ili neposredno vezana za teoriju i praksu sufizma.

I na kraju, svim potencijalnim čitateljima objektivnog i otvorenog uma, koji žele da prošire spoznajne horizonte, preporučujem radove ovog *Zbornika* koji su potvrda interaktivnog odnosa naučnog diskursa i duhovnog segmenta islamske kulture – koja ima povijesnu realnost i univerzalni karakter budući da ima snažnu ulogu pokretačke snage razvoja duhovne i materijalne egzistencije društva – na podizanju individualne i kolektivne svijesti na višu razinu, iznad mehanicističkog i racionalističkog shvatanja, na iskustvo života i Izvor njegovog stvaranja.

Sabaheta Gačanin

Muḥammad Ibn Muḥammad al-Ḥānḡī al-Būsawī, MIN 'AḤBĀR MIṢR WA TĀRĪḤIHĀ. Priredili Muḥammad Muwaffaq al-'Arnā'ūt i 'Amīn Yūsuf 'Awda. Dār al-ḥaṣād, Dimišq, 2010, 127 str.

Djelo Mehmeda Handžića je relativno dobro istraženo u Bosni i Hercegovini: o njemu se dosta pisalo kao o jednome od nosilaca bošnjačke muslimanske preporodne misli, kao o jednoj od onih naročito čvrstih spona između Bosne u njenoj islamskoj dimenziji, ili tradiciji, i matičnog islamskoga svijeta, prvenstveno Kaira u kome je studirao; zatim kao o čvrstoj sponi između "islamskog faktora" u bošnjačkom kulturalnom identitetu, ugrađenom u povijesti, i modernosti toga identiteta koji se formirao u plodotvornom susretu sa duhovnošću moderne Evrope. Istovremeno, Handžić se uvijek predstavlja, uz Safvet-bega Bašagića, kao jedan od najznačajnijih ranih istraživača bošnjačke kulturne baštine na orijentalno-islamskim jezicima, kao istraživač koji je dio te baštine predstavio na svjetskom arapskom jeziku. Dakle, Handžić pripada rijetkim eruditama i entuzijastima koje je povijest postavila na samo razmeđe svojih sudbinski važnih zbivanja te se ovaj vrlo produktivni autor pokazao dostojnim zadatka koji mu je povijest nametnula: u svome prekratkome životu pisao je mnogo, bez daha, oplemenjen sintezom orijentalne i zapadnjačke kulture u vlastitome ali i etničkome kulturalnom identitetu. Stoga su, pored niza tekstova, održavani okrugli stolovi o njegovom

djelu, a godine 1999. objavljena su i njegova *Izabrana djela* u šest tomova (Ogledalo, Sarajevo, 1999, priredili: Esad Duraković i Enes Karić).

Uprkos svemu navedenom, Handžićev prvi rad, koji je ostao u rukopisu sve do pred kraj 2010. godine, bio je samo registriran u Bibliografiji njegovih radova, pod naslovom *Rihla Miṣr*, pa je predstavljan kao *Putopis u Egipat*. Sticajem neobičnih okolnosti, ova bibliografska jedinica zapela je za oko iskusnog historičara i univerzitetskog profesora u Jordanu, Muhammada M. al-Arnauta, koji je uspio doći do Handžićeva rukopisa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i time, zapravo, počinje život djela nakon preduga tavorjenja u jednom jedinom, u autografskom primjerku u GHB. Al-Arnaut, nažalost, nije poznat našoj široj javnosti, a znatnim dijelom ni stručnoj javnosti, iako on decenijama već, budnim okom historičara, prati zbivanja na Balkanu pa i u Bosni i Hercegovini, a valja spomenuti da je da je samo u vezi sa Bosnom i Hercegovinom do sada objavio pet knjiga, desetak drugih naučnih radova i desetine prikaza knjiga objavljenih u Bosni i Hercegovini. I ovo djelo nosi al-Arnautovu posvetu: *Cijenjenim kolegama na Odsjeku za orijentalistiku Univerziteta u Sarajevu, povodom 60. godišnjice osnivanja Odsjeka*.

S velikim entuzijazmom i umijećem, al-Arnaut je pristupio redigiranju Handžićeva rukopisa, pripremajući ga za objavljivanje na arapskom jeziku. Na redakciji rukopisa angažirao je i Amīna Jūsufa 'Awdu, profesora arapskog jezika i književnosti na Univerzitetu Āl al-Bayt u Jordanu,

koji je preuzeo odgovornost za redakciju autografa u domenu jezika i književnosti, dok je al-Arnaut brinuo o njegovom historičarskom aspektu.

Temeljitim uvidom u djelo, redaktori su zaključili da, zapravo, nije riječ o putopisu već više o povijesti Egipta, i to u skladu s Handžićevom recepcijom, te su djelo naslovili *Min 'aḥbār Miṣr wa tāriḥihā*. Ovaj filološki i izdavački pothvat možemo smatrati, dakle, vrlo vrijednim doprinosom istraživanju Handžićeva opusa u njegovom filološkom i općenito kulturološkom aspektu, utoliko prije što do sada nije publicirano.

U kratkom ali vrlo informativnom Predgovoru (str. 5-12) al-Arnaut daje čitalačkoj publici na arapskom jeziku osnovne informacije o Handžićevom životu, akcentirajući njegov studij na al-Azharu i njegovu preporoditeljsku ulogu. Bošnjački poznavaoци Handžićeva djela, navodi al-Arnaut, smatrali su da je prvo djelo koje je Handžić napisao ono pod naslovom *al-Ġawhar al-'atnā...*, koje je napisao kada je imao samo 25 godina. Međutim, ispostavlja se da je prvo djelo koje je Handžić napisao upravo djelo koje je predmet ovoga prikaza. Naime, al-Arnaut argumentirano tvrdi da je Handžić napisao ovo djelo kada je imao samo 22 ili 23 godine, da ga je potom donio u Sarajevo s namjerom da ga tu objavi, ali je rukopis ostao "zaturen" u mnoštvu Handžićevih papira – sve do 2010. godine kada je zaslugom al-Arnauta objavljen u Damasku. Čini se da je to malo neobična "elipsa": od Bosne, preko Kaira i Jordana, do Damaska.

U *Predgovoru* ovome izdanju, al-Arnaut navodi da je Handžićev arap-

ski jezik izuzetno dobar, što bi moglo biti iznad očekivanja s obzirom na njegovu mladost, ali i na činjenicu da je tek bio stigao u Kairo. U vezi s autorovom mladošću, u vrijeme nastanka ovoga djela, al-Arnaut upozorava, kao jedan od najistaknutijih arapskih naučnika danas, kako treba imati razumijevanja za moguće, ili povremeno prenaplašavanje pozitivnog ili negativnog odnosa prema Egiptu, jer je autor bio veoma mlad i, takoreći, tek je bio stigao u Egipat.

Što se tiče strukture knjige, treba reći da je podijeljena – pored *Predgovora* o kome je bilo riječi – na sedam kratkih poglavlja: 1. *Poetski sažetak onoga što je kazano o putovanju* (str. 20-32); 2. *O vrednotama Egipta* (str. 33-54); 3. *Spomen na putovanje Abu Tajjiba al-Mutanabbija u Egipat i njegov opis morala Egipćana* (str. 55-68); 4. *Spomen na osvojenje Egipta* (str. 69-77); 5. *Spomen na sjajnu kasidu koja se pripisuje 'Amr Ibn al-'Āṣu a u kojoj se obraća Mu 'āwiji Ibn Abī Suffānu* (str. 78-87); 6. *Spomen na ulazak Ġawhara u Egipat* (str. 87-96); 7. *Napomene* (str. 97-124).

Budući da je Handžićev rukopis bio autorski nedotjeran, nedovršen, priređivači su, odnosno redaktori, uložili veliki trud u njegovoj pripremi za objavljivanje. Sretna je okolnost da je Handžićev rukopis dospio u ruke dvojice uglednih univerzitetskih profesora koji su mu pristupili – očigledno je – ne samo s najvećim stručnim kompetencijama već i sa dragocjenim naučničkim entuzijazmom. Teško je kazati u kojem dijelu knjige se to najbolje pokazuje, ali u tom smislu izdvajam, ipak, završno "poglavlje", odnosno napomene (al-Hawāmiš) koje

predstavljaju, zapravo, aneks djelu, prebogat kompetentnim tumačenjima povijesnih zbivanja i ličnosti, pojmo-va ili imena iz oblasti književnosti i dr. Bez ovih redaktorskih doprinosa, knjiga bi se znatno teže čitala. Handžićeva *Izabrana djela*, objavljena u Sarajevu 1999., tako su obogaćena novim djelom objavljenim u Damasku 2010. godine.

Esad Duraković

Niqūla Ziyāda, AL-RAḤḤĀLŪN AL-MUSLIMŪN WAAL-'ŪRUBIYYŪN 'ILĀ AL-ŠARQ AL-'ARABĪ FĪ AL-'UṢŪR AL-WUSTĀ, Al-dār al-'arabī li al-mawsū'āt, Bayrūt 2010, 296 str.

Godine 2010. posthumno je objavljena knjiga *al-Raḥḥālūn al-muslimūn wa al-'ūrubiyyūn 'ilā al-šarq al-'arabī fī al-'uṣūr al-wustā* (Muslimanski i evropski putnici na arapski Istok u Srednjem vijeku) poznatog palestinskog historičara Niqūle Ziyāde (1907-2006), koji je veliki dio svog radnog vijeka proveo na Američkom univerzitetu u Bejrutu (AUB). Knjiga koja je prošle godine objavljena u Bejrutu predstavlja svojevrsnu sintezu dvosmjernog proučavanja historije putovanja na arapski Istok u Srednjem vijeku, budući da se autor zanima kako za viđenja evropskih putnika, tako i za opservacije slavni arapskih autora iz navedenog perioda.

Knjiga se sastoji, pored *al-Muqaddime* (Uvoda), iz: *al-Qism al-'awwal* (Prvog dijela) pod naslovom *al-Riḥla*

wa al-rahḥālūn fī al-'uṣūr al-wustā (Putovanje i putnici u Srednjem vijeku) koji sadrži osam poglavlja: *al-Riḥla wa al-haḡḡ* (Putopis i hodočašće), *al-Ḥuḡḡāḡ al-masīhiyyūn* (Kršćanski hodočasnici), *al-Ġuḡrāfiyya wa al-riḥlāt fī al-'islām* (Geografija i putovanja u islamu), *al-Raḥḥālūn al-muslimūn* (Muslimanski putnici), *al-Raḥḥālūn al-'ūrubiyyūn fī zaman al-šalībiyyīn* (Evropski putnici u doba križara), *'Adab al-du'āya* (Književnost misionarstva), *al-Raḥḥālūn fī al-qarn al-rābi'* 'ašar (Putnici u 14. stoljeću) te *al-Raḥḥālūn fī al-qarn al-ḥāmis 'ašar* (Putnici u 15. stoljeću).

Al-Qism al-tānī (Drugi dio) nosi naslov *Šuwar li al-ḥayāt fī al-šarq al-'arabī muqtabisa min raḥḥālī al-'uṣūr al-wustā* (Slike života na arapskom Istoku preuzete od putnika u Srednjem vijeku) te sadrži sedam poglavlja: *al-Šarq al-'arabī 'inda al-Muqaddasī wa Nāširī Ḥusraw* (Arapski Istok kod al-Muqaddasija i Nāširī Ḥusrawa), *al-Šarq al-'arabī fī al-qarn al-tānī 'ašar* (Arapski Istok u 12. stoljeću), *al-'Aḥwāl al-'iḡtimā' iyya fī al-šarq al-'arabī fī al-qarn al-tānī 'ašar* (Društvene prilike na arapskom Istoku u 12. stoljeću), *al-Šarq al-'arabī fī al-qarn al-tālīt 'ašar* (Arapski Istok u 13. stoljeću), *al-Šarq al-'arabī fī al-qarn al-rābi'* 'ašar (Arapski Istok u 14. stoljeću), *al-Šarq al-'arabī fī al-qarn al-ḥāmis 'ašar* (Arapski Istok u 15. stoljeću) te, naposljetku, poglavlje *al-Raḥḥālūn fī al-'uṣūr al-wustā* (Putnici u Srednjem vijeku). Knjiga, pored navedenog, sadrži i Indeks imena te literaturu i izvore.

Djelo historičara Niqūle Ziyāde prvenstveno donosi uvid u historijski, društveni i kulturni kontekst

arapskog Istoka u Srednjem vijeku, te posebno obrazlaže fenomen osvajanja koja su u to doba bila različito motivirana (vjerskim, vojnim, ekonomskim razlozima). Posebna pažnja se poklanja razmatranju krstaških ratova, koje autor smatra prvim kolonijalističkim poduhvatima (str. 11), te utjecaju kojeg su oni imali na potonje migracije na Bliskom Istoku. Pokretljivost i protok putnika, roba, vrijednosti, te – posebno – ideja, bili su olakšani u periodima povoljnih političkih i vojnih prilika na Bliskom Istoku. Prohodnost puteva je također utjecala na mobilnost, te autor posvećuje izuzetnu pažnju rutama kojima su kročili tadašnji trgovci, hodočasnici (kako kršćanski, tako i muslimanski), istraživači, izaslanici, misionari, pustolovi, lualice i svi oni koje je sudbina namjerila na taj dio svijeta.

Autor ove iznimno vrijedne studije donosi i razmatranja o različitim vrstama putnika. Putopisi koje su oni ostavili za sobom svjedoče, između ostalog, i o kreiranju *autoimagea* i potrebi za samoafirmacijom, ponekad mnogo više nego o samom predmetu kojim se putopisci u svom zapisu bave. Iz tog razloga nije teško zapaziti snažnu vezu između književnosti misionarstva i putopisa iz ovog perioda: i jedan i drugi žanr svjedoče o postojanju Drugog, prema kojem se nastoji uspostaviti određeni odnos (koji često prerasta u odnos superiornog i inferiornog). Knjiga Niqūle Ziyāde ipak prevashodno istražuje svijet koji se odražavao u očima hodočasnika, te traga za sklapanjem mozaika slike arapskog Istoka od 12. do 15. stoljeća.

Knjiga se opsežno bavi pitanjima popularne hodočasničke geografije u

Srednjem vijeku. U tom pogledu ističe se značaj Palestine i mjesta svete topografije kršćanstva i islama. Autor se detaljno bavi fenomenom hodočasnika na ovim prostorima, te ukazuje na značaj priča/pripovijesti i naracije općenito u modeliranju hodočasničkih očekivanja.

Niqūla Ziyāda se osvrće i na pitanje motivacije putnika. U tom kontekstu, pored već spomenutih kategorija putnika (hodočasnika, trgovaca, istraživača, izaslanika), autor navodi i pojavu uhoda preobučenih u neku od prepoznatljivih vrsta putnika, kao i prevarante. Kao pogodnu ilustraciju autor navodi primjer krijumčarenja srebra, kojeg su jeruzalemski hodočasnici stavili ispod svinjskog mesa, znajući da muslimanske vlasti neće pregledati bisage kršćanskih hodočasnika zbog spomenute namirnice (str. 53).

Knjiga obilato koristi putopisne izvore Nāšīrī Ḥusrawa, Al-Muqaddasījā, Ībn Ġubayra, Ibn Baṭṭūte, ali također i Felixa Fabrija, Marka Pola, pa čak i Johna Mandevilla, prozvanog “najvećim lašcem svih vremena” zbog njegovih opisa predjela, koji graniče sa fantastičnim. Niqūla Ziyāda se pažljivo odlučuje za promatranje dijahronog razvoja slike i opisa arapskog Istoka, uz stalno nijansiranje sličnosti i razlika između putopisaca, bez bespotrebnog i opasnog poopćavanja.

Ono što iskrsava prilikom čitanja knjige je slika Istoka kao mjesta religijskih i vjerski orijentiranih “pustolovina”, mistične i misionarske “skitnje”, te sveopćeg traganja za duhovnim upotpunjenjem, na način da se doima mnogo intenzivnijim i šarolikijim od svega što krasa ili narušava migracije današnjega doba.

Posljednja poglavlja knjige *al-Raḥ-ḥālūn al-muslimūn wa al-ʿurubiyūn ʿilā al-šarq al-ʿarabī fī al-ʿuṣūr al-wuṣṭā* daju odlomke iz različitih putopisa, grupiranih oko tema kao što su: odnosi između Arapa i krstaša, medicina i nauke u Srednjem vijeku, odnosi među lokalnim stanovništvom, različiti gradovi arapskog Istoka, porodični običaji, zakoni i škole. Na ovaj način, autor čitaocima omogućava usporedbu opisa i uvid u različita promatranja na izgled istih pojava.

Studija *al-Raḥḥālūn al-muslimūn wa al-ʿurubiyūn ʿilā al-šarq al-ʿarabī fī al-ʿuṣūr al-wuṣṭā* od velikog je značaja za sve istraživače historije, kulture i književnosti Bliskog Istoka, upravo zbog toga što predstavlja i ističe putopis, graničnu kategoriju književnog i izvanknjiževnoga svijeta, koji je, upravo iz tog razloga, nepresušni izvor promatranja svijeta i njegovog odraza.

Dženita Karić

Dalya Abudi, *MOTHERS AND DAUGHTERS IN ARAB WOMEN'S LITERATURE: THE FAMILY FRONTIER*, Brill (Women and Gender: The Middle East and the Islamic world), Leiden 2011, 335 pp.

U Brillovoj ediciji Women and Gender: the Middle East and the Islamic world (Žene i Gender: Bliski Istok i islamski svijet) nedavno je objavljena knjiga autorice Dalye Abudi pod naslovom *Mothers and Daughters in Arab Women's Litera-*

ture: The Family Frontier (Majke i kćerke u književnosti arapskih žena: porodična granica), a koja se, na što i sam naslov ukazuje, bavi istraživanjem specifičnog odnosa majki i kćerki u savremenoj arapskoj književnosti. Lingvistički kriterij nije bio primaran prilikom izrade ove knjige, tako da se autorica bavi kako arapskim tekstovima, tako i onima pisanim na francuskom i engleskom jeziku. Na taj način Dalya Abudi, između ostalog, nastoji pokazati kako su kriteriji za određivanje monolitne nacionalne književnosti dosta porozni, te da opsežne studije moderne arapske književnosti moraju uključivati i djela koja nastaju na nekom od drugih jezika sa kojima je arapski svijet došao u kontakt.

Studija *Mothers and Daughters in Arab Women's Literature: The Family Frontier* sadrži sedam poglavlja, uz ostale obavezne dodatke poput zahvale, bibliografije, priloga o dozvoli korištenja autorskih tekstova, te registra imena i pojmova. Prvo poglavlje nosi naslov *Introduction: Why Mothers and Daughters?* (Uvod: Zašto majke i kćerke?), a potom slijede poglavlja *The Family: Arab Society in Miniature* (Porodica: arapsko društvo u malom), *Mothers and Daughters in Autobiographical Works* (Majke i kćerke u autobiografskim djelima), *Mothers and Daughters in Fictional Works* (Majke i kćerke u djelima fikcije), *Portraits of Surrogate Mother-Daughter Relationships* (Opisi surogatnih majčinsko-kćerinskih odnosa), *Narratives of Alienation and Descent into Madness* (Narativi otuđenja i zapadanja u ludilo) te *Conclusion: The Arab Family*

Demystified (Zaključak: Demistificirana arapska porodica).

U svojoj studiji Dalya Abudi se bavi sa prikazivanjem odnosa majka – kćerka u nekoliko reprezentativnih romana i autobiografija, kao što su *Rihla ša'ba rihla ġabaliyya* Fadwe Tūqān, *Dreams of Trespass* Fatime Mernissi, *Al-Bāb al-maftūh* Laṭīfe al-Zayyāt, *Līna, lawḥa fatā dimašqiyya* Samar 'Aṭṭār, *Habbāt al-naftalīn* 'Āliye Mamdūh, *Misk al-ġazāl* Ḥanān al-Šayḥ, te *Al-Ḥibā'* Mīrāl al-Ṭaḥāwī i *Le Sommeil délivré* Andrée Chedid. Izbor autobiografskih djela u ovoj studiji posebno je zanimljiv, jer ukazuje na činjenicu da je autorica nastojala "prodrijeti" u nefekcijsku stvarnost ženskih odnosa u arapskom svijetu. Ovo je jedan od razloga zašto knjiga *Mothers and Daughters in Arab Women's Literature: The Family Frontier* predstavlja ne samo književnokritičku već i sociološku studiju. Ovaj cilj je jasno iskazan već u samom Uvodu, gdje autorica nastoji dovesti u blisku vezu opise ženskih odnosa u književnim djelima sa percipiranim stanjem i položajem žena na Bliskom Istoku.

U tom kontekstu Dalya Abudi koristi odnos između majke i kćerke kao pokazatelj unutarnje strukture arapske porodice. Umjesto idealiziranog predstavljanja majčinskog i kćerinskog odnosa, arapske spisateljice čija djela Abudijeva prikazuje imaju ambivalentan stav prema ovoj primarnoj ljudskoj vezi. Često ponovljenu rečenicu "Sve žene su kćerke, a većina žena će biti majke" autorica koristi kao polaznu osnovu za svoju raspravu o jednom od ključnih porodičnih odnosa, te nadalje nastoji dokazati kako su stereotipni obrasci ponašanja majki doveli do re-

produciranja patrijarhalne i krute porodične hijerarhije koja je dugotrajno pogubna za razvoj individue (Dalya Abudi se također hvata u koštac s odnosom individue prema kolektivu u modernom arapskom društvu). Svoje hipoteze Abudi demonstrira na navedenom korpusu tekstova u kojima nastoji prikazati sve posljedice disfunkcionalnih porodičnih odnosa nastalih rodnom nejednakošću i strogom segregacijom polova.

Ipak, postoji dosta zamjerki koje bi se mogle uputiti autorici ove vrijedne studije. Prije svega, korpus je biran tako da se porodični odnosi oslikani u njemu – uglavnom – prilagođavaju dihotomiji agresivni otac – pasivna majka, konzervativna majka – buntovna kćerka, sin miljenik – suvišna kćerka. Ne poričući objektivno loše stanje ženske populacije u arapskom svijetu i čitavom svijetu općenito, studija Dalje Abudi prijete da bude isuviše generalizirajuća i populistička, bez ponuđenih alternativnih i snažnih tekstova koji bi svjedočili preokretanju spomenute dihotomije.

Također, zabrinjavajuća je autoričina tendencija da tribalne i lokalne običaje pripisuje islamskoj religiji i kulturi. To je posebno izraženo u razmatranju ženske genitalne mutilacije i ugovorenih brakova, gdje autorica ne ističe dovoljno jasno ili skoro nikako razliku između plemenskih običaja i tradicionalne islamske prakse. Nepostojanje nužno potrebne kritičke distance i naučne objektivnosti, uz osjećaj kulturološke specifičnosti, ozbiljan su nedostatak ovoj studiji koja je pred sobom imala veoma ambiciozan cilj.

Naposljetku, treba istaći da je i ova studija pokazatelj stalnog zanimanja

za naizgled hermetičnu instituciju arapske porodice. Ova knjiga svakako potiče na ideju i neku buduću realizaciju promatranja arapske porodice i odnosa u njoj u periodu s kraja 20. i početka 21. stoljeća (a posebno nakon 11. 9. 2001.) sa sociološkog, književnokritičkog ili pak antropološkog gledišta.

Dženita Karić

Božidar Jezernik (ur.), IMAGINARNI TURČIN, preveli s engleskog Alen Bešić i Igor Cvijanović, Biblioteka XX vek, Beograd 2010, 315 str.

Svijet danas sve više nalikuje legendi o Babilonu prije nastanka različitih jezika i prije rascjepa koji je usljed toga nastao. Prostor je manji nego ikada prije, a prostranstva koja su se činila nepremostiva danas su bliža nego ikada ranije. Pa ipak, napredak koji je čovječanstvo doživjelo u pogledu tehnike nije popraćen i dovoljnim etičkim pregnućima koja će približiti ljude onako kako se danas približavaju udaljeni prostori.

Odnos prema Drugom, stoga, predstavlja jedno od ključnih pitanja savremenih društvenih, kulturnih, religijskih, ali i političkih razmatranja. Upravo ovu temu otvara monografija *Imaginarni Turčin*, koja je, po riječima profesora Božidara Jezernika "nastala na osnovu naučnih susreta slovenačkih i turskih naučnika te se bavi važnim pitanjem 'Turčina' kao značajnog evropskog Drugog,

koje je nastajalo posljednjih pet stotina godina i još se i dan-danas javlja u procesu pregovaranja između Evropske unije i Republike Turske o turskom učlanjenju u EU." (str. 6) Božidar Jezernik, redovni profesor kulturne antropologije na Univerzitetu u Ljubljani (poznat kao autor djela *Divlja Evropa*, koje u skraćenom bosanskom izdanju nosi naslov *Zemlja u kojoj je sve naopako*), urednik je ovog zbornika četrnaest radova turskih, srbijanskih, poljskih i slovenačkih autora, te autor Uvoda koji nosi podnaslov *Stereotipizacija "Turčina"*.

Monografija obuhvata sljedeće radove: *O simboličkom drugojačenju. "Turčin" kao preteče Drugo* Rajko Muršič); *Stvaranje predstave o "Turčinu" na Sredozemlju u šesnaestom stoleću. Samo refleksija spram anti-propagande* (Ozlem Kumrular); *Ko su Panurgijevi "Turci"?* (Miha Pintarič); *Predstave "Turčina" u nemačkim medijima od ranog modernog doba do prosvetiteljstva* (Nedret Kuran-Burçoglu); *Valvazorov nasledni neprijatelj* (Peter Simonič); *Od Bajronovog Đaura do Jezernikove Divlje Evrope. Teorija ili istorija?* (Žale Parla); *"Prvi slovenački pesnik u džamiji": Orijentalizam u putopisima jednog pesnika s periferije Carstva* (Bojan Baskar); *"S Turčinom imamo stari dug i bolje da ga namirimo": Osmanlijski upadi kroz diskurzivnu optiku slovenačke historiografije i književnosti i njihova primenljivost u XXI veku* (Alenka Bartulović); *Drugi u ranim turskim romanima* (Nazan Aksoj); *"Dragi komšija", taj "opaki ubica": Slika "Turčina" u poljskom jeziku i književnosti* (Aleksandra

Njeviara); *Muzika Osmanlija viđena zapadnjačkim očima* (Bulent Aksoj); *Alaturka-Alafranga kontinuum na Balkanu: Etnomuzikološke perspektive* (Svanibor Petan), *Doba obezbeđivanja: Osporavanje multikulturalističke i republikanske političke integracije* (Ajhan Kaja); *Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji* (Marko Šuica). Knjiga sadrži Indeks imena i dodatak o autorima.

Sam naslov monografije *Imaginarni Turčin* sugestivan je i podsjeća na kapitalno djelo bugarske historičarke Marije Todorove pod naslovom *Imaginarni Balkan* (takoder objavljeno u Biblioteci XX vek, 1999. i 2006.). Dok Todorova u svome djelu razgraničava odnos prema Orijentu i prema Balkanu (konstruiranje Orijenta i Balkana), autori zbornika *Imaginarni Turčin* donose nove poglede na konstruiranje *antemurala christianitatis* ili kršćanskog predziđa/branika. Ovu metaforu branika naspram “nadirućeg Turčina” Andre Gingrič (kojeg s pravom citira više autora ovog zbornika) koristi u proširenju Saidove podjele orijentalizama, te stvara pojam *pograničnog orijentalizma*, a koji je iznimno važan za analizu historijskih i književnih djela nastajalih tokom dužeg vremenskog perioda obilježenog tenzijama, ratovima, ali i dobrosusjedskim odnosima evropskih sila i Osmanskog carstva. Ova vrsta orijentalizma odnosi se na zemlje koje su bile u kontaktu sa, uvjetno rečeno, muslimanskim svijetom, putem vojnih susreta i sukoba, a ne kao posljedica zapadnog kolonijalnog projekta. *Pogranični orijentalizam* objašnjava brojne pojave u zemljama koje se stereotipno

smatraju “braničem kršćanstva”, poput viktimizma, samookcidentalizacije, animalizacije “Turčina”, a koje, opet, utječu na stvaranje političke i društvene klime u balkanskom regionu i danas.

U tom pogledu posebno se ističu dva rada u monografiji: “*S Turčinom imamo stari dug i bolje da ga namirimo*”: *Osmanlijski upadi kroz diskurzivnu optiku slovenačke historiografije i književnosti i njihova primenljivost u XXI veku* autorice Alenke Bartulović, te rad Marka Šuice *Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji*. Autorica prvog rada na izvanredno vješt način izvodi paralele između odnosa prema “Turčinu” prisutnog u slovenačkim historiografskim i književnim pripovijestima o “turskim upadima” te današnjeg medijskog odnosa prema etnički bliskim susjedima druge vjeroispovijesti, kojima se negira pravo na izgradnju džamije u Ljubljani, a na osnovu duboko ukorijenjenih predrasuda, stereotipa i strahova. Autoričin tekst je odličan primjer kako se izučavanju povijesti i baštine mora prilaziti s kritičkim otklonom, te, što je još značajnije, kako se to istraživanje u povijesne neizvjesnosti i tmine mora povezivati sa savremenom političkom i društvenom situacijom.

Mitovima i selektivnim projiciranjima u prošlost bavi se u svome radu Marko Šuica. Ovaj autor primjećuje nepodesnost nekih srbijanskih udžbenika za historiju, u kojima se historija prikazuje jednostrano, uz brojne binarne opozicije, te proizvoljno. Autor svakako ne zagovara idealizaciju “Turčina”, što bi bila obrnuta medalja *pograničnog orijentalizma*, već ukazuje na nasušnu potrebu objektivnog

i odgovarajućeg predstavljanja historijskih događaja, procesa i fenomena.

Monografija *Imaginarni Turčin* sadrži i “pogled s druge strane”, kakav je tekst Nazan Aksoj *Drugi u ranim turskim romanima*, kao i ukazivanja na podsticanje stereotipa o “Turčinu” od samih Osmanlija. Svaki tekst u zborniku ističe potrebu samokritičnosti i ukazivanja na kontinuitete u razvoju društvenog, kulturnog i političkog mišljenja na Balkanu.

Naposljetku, treba primijetiti kako su zbornici i radovi koji govore o imaginiranju Drugog, i “drugoga-čenju” općenito, izrazito potrebni i bosanskohercegovačkoj kulturnoj javnosti. U tom kontekstu bilo bi zanimljivo analizirati promjenu i proširenje pojma *pogranični orijentalizam* u historijskom, društvenom i kulturnom kontekstu Bosne i Hercegovine. Djelo *Imaginarni Turčin* u tom pogledu predstavlja intelektualni putokaz.

Dženita Karić

Muḥammad al-’Arnā’ūt, AL-WAQF FĪ AL-’ĀLAM AL-ISLĀMĪ MĀ BAYN AL-MĀDĪ WA AL-ḤĀḌĪR, Ġadāwal, Bayrūt 2011, 295. str.

Urbani razvoj i uvjeti života u urbanim sredinama su važni, ako ne i najvažniji, pokazatelji ukupnog stanja jednog organiziranog društva, odnosno države. U vrijeme kada je Osmanska država širila svoje granice i bila u usponu, mnogo pažnje poklanjano je razvoju zatečenih ali i osni-

vanju novih urbanih sredina. Rješavanje složene problematike kakva je urbanizacija država je u velikoj mjeri prepustila privatnoj inicijativi, koja je uglavnom manifestirana u instituciji vakufa. Vakuf je imao višestruku ulogu u rješavanju vitalnih društvenih pitanja iz oblasti humanitarne, kulturno-prosvjetne i ekonomske sfere. Međutim, raspadom Osmanskog carstva te nastajanjem, između ostalih, i arapskih nacionalnih država, institucija vakufa postepeno gubi na svojoj važnosti jer ključnu ulogu u svim društvenim sferama života preuzima država. Posljednjih desetljeća prošlog stoljeća došlo je do primjetnog raslojavanja društva, a državne institucije nisu bile u stanju adekvatno udovoljiti socijalnim potrebama ugroženih kategorija koje su postajale sve brojnije. S obzirom na takvo stanje, različiti krugovi – među kojima i akademski – inicirali su brojne aktivnosti u vidu javnih rasprava i naučnih skupova o temi revitalizacije vakufa.

Knjiga *al-Waqf fi al-’ālam al-islāmī mā bayn al-mādī wa al-ḥāḍir* autora Muḥammada al-’Arnā’ūta može poslužiti kao reprezentativni primjer muslimanskog naučnika koji je svojim intelektualnim pregnućem nastojao dati doprinos u plemenite svrhe. Njegova knjiga je sačinjena od više studija i članaka napisanih o temi vakufa koji su nastali u proteklih dvadesetak godina. Prema svome sadržaju, knjiga predstavlja svojevrsnu retrospektivu ’Arnā’ūtovog sagledavanja pitanja vakufa, a njegov naučni fokus usmjeren je na tri osnovna aspekta: vrijeme, prostor i funkcionalnost vakufa. Autor je svoje djelo posvetio

nekadašnjem kolegi sa Prištinskog univerziteta rahmetli Hasanu Kalešiju, angažiranom naučnom radniku za kojeg kaže da mu je "otvorio vrata svijeta vakufa". Osim posvete i kratkog uvoda, knjiga sadrži pet tematskih cjelina.

Prvo poglavlje *al-Taṭawwurāt al-ḡadīda fī al-waqf* (13-70) sastoji se od tri članka koji se bave pojavom novčanih vakufa na Balkanu, gradu Jerusalemu, te historijom javnih kuhinja (imareta). Koristeći relevantnu literaturu i arhivsku građu (uglavnom sidžile i vakufname), autor je prvo pojasnio historijski kontekst i sve važne činjenice u vezi sa raspravama vođenim o temi šerijatskog ozakonjenja novčanih vakufa. U dijelu u kojem se bavi pitanjem novčanih vakufa na Balkanu autor je izvršio kategorizaciju vakufa podijelivši ih na male, srednje i velike novčane vakufe, te na osnovu uvida u vakufname zaključio da se godišnja dobit kretala između 10 i 15%, ovisno o propozicijama predviđenim vakufnamom. Ostvarena dobit korištena je u svrhu finansijskog potpomaganja rada drugih vakufskih institucija. Na osnovu toga, autor izvodi zaključak da je lokalna zajednica od novčanih vakufa imala dvostruku korist. S jedne strane, omogućen je pristup relativno povoljnim kreditima za lokalne trgovce i zanatlije u svrhu pospješivanja poslovanja, a s druge strane, stečena dobit ulagana je u vakufske institucije koje su davale besplatne usluge školovanja, dijeljenja hrane i druge vidove pomoći lokalnom stanovništvu. Na kraju tog članka autor donosi listu najznačajnijih novčanih vakufa prema hronologiji nastajanja.

U članku koji tretira pitanje novčanih vakufa na prostoru Sirije i Palestine, 'Arnā'ūt kaže da je takva vrsta vakufa najraširenija na području Jerusalema i navodi podatak da je dosad pronađeno 65 vakufnama iz prva dva stoljeća osmanske vladavine, koje se odnose na grad Jerusalem. Od tog broja gotovo polovina se odnosi na novčane vakufe, što predstavlja najveću koncentraciju ove vrste vakufa u odnosu na sva mjesta u arapskim provincijama Osmanskog carstva. Kao razloge za to autor navodi nekoliko važnih činjenica. Prije svega, dolaskom Osmanlija i njihovim definitivnim učvršćivanjem vlasti (nakon gušenja pobune Ğanberdī al-Ğazaliya 1520.) uslijedio je period stabilnosti, a u vrijeme vladavine sultana Sulejmana (1520.-1566.) uloženo je mnogo materijalnih sredstava u obnovu postojeće, te izgradnju nove gradske infrastrukture (citadela, gradske zidine, Kupola na stijeni, gradski vodovod). Otvaranje velikih javnih radova dovelo je do značajnog priliva nove radne snage, što je rezultiralo povećanjem broja stanovnika grada. Pozivajući se na literaturu, autor navodi da su u Jerusalemu 1525. godine registrirana 934 domaćinstva, a trideset godina kasnije čak 2433. Osim toga, Jerusalem je određen za središte sandžaka te su u njemu osmanski činovnici, koji su dolazili iz unutrašnjosti Carstva, osnivali svoje vakufe, među kojima i novčane. Prvi poznati novčani vakuf osnovao je sandžakbeg Jerusalema Feruh-beg 1556. godine. Poglavlje se završava kraćom studijom o historiji javnih kuhinja u islamskom svijetu, s posebnim osvrtom na rad tih huma-

nitarnih institucija u doba Osmanlija. 'Arnā'ūt sa žaljenjem konstatira da je ta društveno korisna institucija, koja je trajala stotinama godina širom islamskog svijeta, u stoljeću iza nas gotovo ugašena, iako u većini savremenih muslimanskih država postoje velike potrebe za njihovim postojanjem.

Drugo poglavlje *Dawr al-waqf fi al-taṭawwur al-'umrānī* (71-116) sastoji se iz dva rada koji proučavaju temu o ulozi vakufa u civilizacijskom razvoju. U prvom članku, koji je znatno opširniji, autor uspoređuje nastanak i razvoj pojedinih naselja na Balkanu i na području Sirije. 'Arnā'ūt je ustanovio da su značajne vakufe, koji su bili jezgra budućeg naselja ili grada, podizale visokorangirane ličnosti u Osmanskom carstvu, čime su postizani višestruki ciljevi: Božije zadovoljstvo, sultanova naklonost i simpatije lokalnog stanovništva. Kao reprezentativan primjer svega navedenog, autor navodi primjer nekadašnjeg velikog vezira Kodža Sinan-paše (u. 1596.), koji je tu visoku funkciju vršio čak pet puta. Nakon što je iznio najvažnije detalje iz vrlo zanimljive biografije ove utjecajne ličnosti sa osmanskog dvora, autor se osvrnuo i na njegove mnogobrojne zadužbine. Posebno se zadržao na njegovim zadužbinama u mjestu Kačanik (na jugu Kosova) i mjestu al-Quṭayfa (u Siriji). U izdvojenom primjeru Kodža Sinan-paše i njegovih vakufa na Balkanu i Siriji, autor je veoma vješto obrazložio svoje tvrdnje iznesene u uvodnom dijelu: a) vakufi su u značajnoj mjeri doprinijeli razvoju urbanih sredina; b) podizani su cijeli kompleksi zgrada

sa različitim sadržajima, u svrhu zadovoljavanja potreba tadašnjih stanovnika; c) vakufi su podizani planski, na mjestima gdje je to bilo potrebno državi.

Drugo poglavlje autor zaključuje konstatacijom da vakufi nisu imali identičnu sudbinu jer su neki od njih s vremenom stradali, oko drugih su se formirala manja naselja, dok je oko trećih vakufa nastao veliki grad. O jednoj tako svijetloj i uspješnoj historiji vakufa, koji je bio jezgro za formiranje većeg grada, autor govori u članku koji slijedi, a odnosi se na Isa-begov vakuf u Sarajevu.

Treće poglavlje s naslovom *Dawr al-waqf fi al-maḡāl al-iqtisādī* (117-148) sastoji iz dva članka. U njima autor sagledava doprinos vakufa u ekonomskom razvoju zajednice. U prvom radu 'Arnā'ūt piše o nizu objekata različite namjene koje je u vrijeme svog namjesnikovanja (početak druge polovine XVI stoljeća) uvakufio tadašnji beglerbeg Halepa Dūḡakīnzāde Mehmed-paša. Jedan od četiri velika vakufska kompleksa koje su podigli visoki osmanski zvaničnici u tom gradu jeste i njegov vakuf. Cijeli kompleks je poznat kao *'Adiliyya* i sastojao se od džamije, turbeta, hanova, dućana, bezistana i magazina za trgovačku robu. Uvakufijavanje tzv. profitabilnih objekata poput hanova i dućana, čija je dobit služila za potpomaganje rada džamija i ostalih vjerskih objekata, rezultiralo je time da se Halep, od jednog pograničnog mjesta u doba Mameluka, u drugoj polovini XVI stoljeća razvije u regionalni centar za međunarodnu trgovinu. Već krajem XVI stoljeća Halep postaje najveći trgovački

centar, veći čak i od dotada mnogo poznatijeg Damaska. Halep je postao stjecište zapadnih trgovaca koji su bili u potrazi za profitabilnom robom, uglavnom svilom, i trgovaca iz Perzije koji su nudili visokokvalitetnu svilu. Autor zaključuje da unosna trgovina nije isključivo doprinijela održivosti vakufa nego je pomogla i ekonomski procvat cijelog grada. Tema drugog rada odnosi se na savremene oblike ekonomskog poslovanja vakufa u primjerima iz Hašemitske Kraljevine Jordan. U ovom članku 'Arnā'ūt se bavi projektima ulaganja finansijskih sredstava u vidu vakufa, s ciljem unapređenja visokog školstva. Autor u nastavku navodi da je u periodu između 2003. i 2005. uloženo približno šest miliona dolara u 13 različitih programskih sadržaja.

Vakuf je odigrao značajnu ulogu u širenju prosvjete i unapređenju kulturnih prilika u društvu, te je tom segmentu vakufa 'Arnā'ūt posvetio četvrto poglavlje s naslovom *Dawr al-waqf fi al-ta'lim wa al-ṭaqāfa* (149-204). Poglavlje se sastoji iz četiri članka, od kojih se prva dva osvrću na naše prostore. U prvom članku autor piše o Gazi Husrev-begu i njegovom vakufu u Sarajevu, s posebnim osvrtom na osnivanje medrese i biblioteke kao značajnih kulturno-obrazovnih institucija. U drugom članku je predstavljena mostarska katedra čuvene *Mesnevice* Dželaluddina Rumija koju je osnovao Derviš-paša Bajezidagić u XVI stoljeću. Prema odredbama vakufname, predavač *Mesnevice* je trebalo da održava predavanja četiri puta sedmično, na četiri različite lokacije u gradu Mostaru, kako bi Rumijevi univerzalni savjeti i poruke

bili dostupni širem krugu ljudi. Treći članak posvećen je problematici vakufa u savremenom dobu. U njemu autor govori o osnivanju novih katedri na Jordanskom univerzitetu, koje su nastale kao rezultat vakufa značajnih ljudi iz poslovnog svijeta. U konkretnom slučaju, 'Arnā'ūt se osvrće na dva takva uspješna projekta. Prvi je osnivanje katedre Samīr Šamā za izučavanje islamske numizmatike na Filozofskom fakultetu univerziteta al-Yarmūk u Jordanu 1985. godine. Autor navodi da je taj projekt premašio zacrtane ciljeve, te da je doprinio širenju interesa za izučavanje i istraživanje islamske numizmatike. Kao rezultat toga osnovan je i postdiplomski studij, koji je ujedno i jedini te vrste na bliskoistočnim prostorima. Drugi primjer je osnivanje katedre za islamsku ekonomiju, koju je osnovao al-šayḥ Šālih Kāmil na univerzitetu al-Yarmūk 1990. godine. U periodu koji je slijedio ta katedra je, usprkos svim teškoćama, prerasla u odsjek na kojem studenti mogu stjecati znanje na sva tri školska ciklusa. U posljednjem radu ovog poglavlja autor piše uopćeno o ulozi vakufa u razvoju kulture u islamskom svijetu, pri tom navodeći primjere iz bliže i dalje prošlosti. U zaključnim riječima autor ukazuje na novčane vakufe kao alternativno rješenje kojim bi se omogućili pogodniji uvjeti za školovanje siromašnijeg dijela stanovništva, te predlaže da se putem ove vrste vakufa osiguraju učeničke stipendije, besplatni udžbenici, stručna literatura, kao i besplatni kursevi informatike.

U završnom poglavlju *Kutub al-waqf ka mašdar li al-tārīḥ al-maḥallī*

(205-295) 'Arnā'ūt u tri studije analizira vakufname i druge historijske izvore o vakufima. Takvim pristupom, na praktičan način ukazao je na mogućnost prikupljanja informacija korisnih u rekonstrukciji određenih pitanja iz lokalne historije. U prvoj studiji autor se bavi velikim vakufom koji je iza sebe ostavio beglerbeg Damaska Ahmed Šemsi-paša (u. 1580). Kritički se osvrće na pisanje pojedinih arapskih historičara koji su se bavili historijom Damaska u XVI stoljeću, a njegova osnovna zamjerka je da su o Ahmed Šemsi-paši i njegovom vakufu u Damasku pisali uopćeno, na momente čak i oprečno. Kao jedini svijetli primjer historičara koji je poklonio dovoljno pažnje i posvetio više prostora ovoj temi, 'Arnā'ūt navodi francuskog historičara Jean-Paul Pascuala i njegovo djelo *Damas à la fin du XVIIe siècle d'après trois actes de waqf ottomans*. U nastavku studije autor analizira sadržaj vakufname Ahmed Šemsi-paše iz 1574. godine, čiju je kopiju pronašao u Centru za dokumente i rukopisnu građu pri Jordanskom univerzitetu, a original iste čuva se u Pariskoj biblioteci. Inače, ova vakufnama predstavlja dodatak vakufnami Ahmed Šemsi-paše i odnosi se na uvakufljenje kompleksa trgovki (*Sūq al-sībāhiyya al-'awrām*) u Damasku. U drugoj studiji 'Arnā'ūt, na osnovu analize sadržaja sidžila šerijatskog suda u Damasku, nastoji razaznati stanje u poljoprivredi Damaska i okoline u vrijeme Osmanske države. Autor se koncentrirao na ubiciranje mjesta koja se spominju u dokumentima, zatim rekonstrukciju karte irigacijskog sistema, te prepoznavanje

poljoprivrednih kultura koje su se uzgajale. Osim toga, autor razmatra načine i uvjete pod kojim su se izdavale u zakup obradive površine u posjedu vakufa. U radu kojim završava knjiga, autor analizira tekst dosad neobjavljene vakufname Dūḡakīnzāde Mehmed-paše iz 1553. godine, koju je pronašao u jednoj privatnoj biblioteci u Halepu. Vakufnama je značajna jer sadrži nove podatke o turbetu (podigao ga je svojoj majci koja je umrla u Halepu na povratku sa hadža 1552. godine) i ostalim objektima koje je tom prilikom uvakufio Dūḡakīnzāde Mehmed-paša.

Sumirajući ukupan sadržaj 'Arnā'ūtove knjige potrebno je istaći da ovaj autorov rad karakterizira analitički pristup podacima arhivske građe, sposobnost vremenske i prostorne kontekstualizacije rezultata, kritičko iščitavanje stručne literature i naučna argumentacija vlastitih stavova, ukoliko se razlikuju od dotadašnjih. Konačne rezultate istraživačkog rada autor je ponudio na jednostavan i prijemčiv način, tako da je sadržaj zanimljiv ne samo stručnoj nego i široj čitalačkoj publici. Premda je knjiga napisana za arapsko govorno područje, ona i za nas ima značajnu vrijednost jer je 'Arnā'ūt u svoja istraživanja uključio i rezultate ovdašnjih osmanista, te ih na taj način dostojno predstavio arapskoj stručnoj i naučnoj javnosti, a upoznao je čitaoce i sa značajnim bosanskohercegovačkim vakufima, njihovim osnivačima i historijskim prilikama u kojima su ti vakufi nastajali.

Behija Zlatar, GAZI HUSREV-BEG, Posebna izdanja XXXII, Orijentalni institut, Sarajevo 2010, 236 str.

U ediciji *Posebna izdanja* Orijentalnog instituta u Sarajevu nedavno je objavljena monografija *Gazi Husrev-beg*, autorice Behije Zlatar. Iako Gazi Husrev-beg spada među najistaknutije ličnosti iz prošlosti Bosne XVI stoljeća, njegovom životu do sada su bile posvećene četiri manje monografije i jedna spomenica. Premda o Gazi Husrev-begovom bogatom vakufu postoji brojna literatura, ova knjiga je bazirana na manje korištenim izvornim dokumentima kako osmanske tako i zapadne provenijencije.

Knjiga započinje poglavljem *Gazi Husrev-beg (Od Sereza do Sarajeva)* (11-66), u kojem se upoznajemo s osnovnim podacima o interesantnom porijeklu ove znamenite ličnosti. Gazi Husrev-beg, unuk sultana Bajezida II, rođen je 1480. godine u Serezu, u današnjoj Grčkoj. Njegova majka Seldžuka bila je kći sultana Bajezida II. Njegov otac, Ferhad-beg, "rođen je u Hercegovini i bio je očito čovjek visokog roda kad je za ženu mogao dobiti sultaniju" (12). Pored toga, u ovom poglavlju predstavljeni su Gazi Husrev-begovi bliži i dalji srodnici. O tome slikovito govori i prikazano porodično stablo, kojim se Gazi Husrev-beg s majčine strane veže sa znamenitu osmansku lozu, a s očeve za srednjovjekovnu Bosnu. U tekstu se hronološki prati Gazi Husrev-begovu djelovanje na našim područjima u vrijeme dok je obavljao funkcije smederevskog, a potom i bosanskog sandžakbega. Među najznačajnijim

vojnim akcijama u kojima je Gazi Husrev-beg odigrao veliku ulogu su: osvajanje Beograda (1521.), Knina i Skradina (1522.), učešće u velikoj bitki na Mohaču (1526.) i osvajanje gradova Jajačke banovine (1527-28.), te Klisa (1537.), a brojna osvajanja izvršio je i u Slavoniji.

Drugo poglavlje pod naslovom *Gazi Husrev-begov vakuf* (67-118), pruža podatke o ovom vakufu koji se već u vrijeme osnivanja izdvajao od drugih vakufa osnivanih po Bosni, kako po svom značaju tako i po bogatstvu i brojnosti objekata. To je jedini vakuf koji je i pored brojnih stradanja, kao i nepravilnosti koje su mu činjene, opstao do danas. U periodu osnivanja Gazi Husrev-begovog vakufa sačinjene su tri vakufname, između decembra 1531. i novembra 1537. godine. Vakufska dobra ovog vakufa nalazila su se u šest područja Osmanskog carstva: u Serezu, Sarajevu, Tešnju, Jajcu te u Ostrovici i Požezi. I Gazi Husrev-begova supruga, Šahdidar, također je sagradila jednu džamiju u Sarajevu. U knjizi su priloženi i faksimili osmanskih i drugih izvornih dokumenata koji govore o Gazi Husrev-begovom vakufu. Pored toga, navedeni su i službenici koji su radili u njegovom vakufu, posebno službenici u džamiji, medresi, mektebu, hanikahu, imaretu te ostali službenici, kao i plaće, koje je svaki od navedenih dobivao za svoju službu.

U dijelu knjige pod naslovom *Gazi Husrev-begov kompleks građevina* (119-136), upoznajemo se s onim građevinama koje je Gazi Husrev-beg podigao u Sarajevu i koje su dale pečat njegovom razvoju. Na prvom mjestu se spominje poznata Begova džamija, koja je već u Gazi Husrev-begovoj

vakufnami opisana kao "...izvanredne ljepote, čista, visoka, prekrasna...". Autorica je opisala i ostale građevine Gazi Husrev-begovog vakufa – medresu i biblioteku, hanikah, bezistan i Tašlihan, imaret i musafirhanu, hamam, sahat-kulu i muvekkithanu te hanove i vodovod – a isto tako i uvjete u kojima su egzistirale i održale se (ili nestale) do naših dana.

Podaci koje nudi dio *Hasovi Gazi Husrev-bega* (137-146) pokazuju na koji način je Gazi Husrev-beg stekao sredstva od kojih je podigao vakuf. U tom smislu, predloženi su tačni podaci o svoti novca kojom je kao sandžakbeg raspolagao. Na osnovu podataka u izvornim osmanskim dokumentima, vidimo da je "bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg između 1526-28. godine uživao prihod od 650.000 akči." (138). Također, godišnji prihodi sa posjeda koji su bili u okviru njegovog *hasa*, u to vrijeme bili su veoma veliki. Stoga je i mogao upravo tada pokrenuti izgradnju svih naprijed navedenih zadužbina.

Poglavlje *Gazi Husrev-begov dvor i svita* (147-160) također je jako interesantno. Naime, autorica je, na osnovu izvornih pokazatelja, pokazala koji su sve službenici sačinjavali pratnju Gazi Husrev-bega. Navedeni su išli s njim u vojne pohode, pratili ga na svim njegovim putovanjima i predstavljali njegovu svitu, odanu grupu istaknutih ličnosti, koje su po potrebi služili kao komandni kadar i na koje se on, kao sandžakbeg, mogao osloniti. Prema svjedočenju nekih suvremenika, Gazi Husrev-begova pratnja bila je "u lijepim haljinama od zlata, kadife i svile, u turbanima i zlatnim đarkulama ukrašeni i nakićeni" (158).

I sam Gazi Husrev-beg volio se lijepo odjenuti, a iz sadržaja dokumenata može se vidjeti da je tkanine za svoja odijela nabavljao u Veneciji, Dubrovniku i drugim zapadnim zemljama.

U završnom poglavlju, *Sarajevo u vrijeme Gazi Husrev-bega* (161-194), prikazana je značajna uloga Gazi Husrev-bega u razvoju tadašnjeg glavnog grada Bosanskog sandžaka, Sarajeva. Izgradnjom brojnih vakufskih objekata u ovom gradu, Gazi Husrev beg je započeo drugu etapu u izgradnji ovog grada, nadovezujući se na temelje urbanog razvoja koje je prije njega postavio Gazi Isa-beg. Gazi Husrev-beg je još tada pokazao da ima i viziju budućeg razvoja grada, ali i humanost te osjećaj za dobrobit drugih. O urbanom, ali i kulturno-prosvjetnom i ekonomskom razvoju grada u osmanskom periodu najbolje svjedoče pokazatelji u izvornim dokumentima. Izvori osmanskog porijekla, naročito ovdje korišteni katastarski popisni defteri, svjedoče o razvoju Sarajeva u vrijeme Gazi Husrev-bega. Na osnovu tih podataka možemo vidjeti broj sarajevskih mahala i stanovnika u njima prije i nakon izgradnje vakufskih objekata Gazi Husrev-begovog vakufa. U ovom periodu u sastav gradske teritorije ušla su i pojedina naselja u kojima do tada nije bilo značajnijih objekata, ali i neka srednjovjekovna sela poput Bjelava, Žagrića, Komatina i dr., što svjedoči o intenzitetu razvoja Sarajeva u doba Gazi Husrev-bega. Osim razvoja stambenih četvrti – mahala, u Sarajevu je u ovo vrijeme došlo i do razvoja sarajevske čaršije u kojoj je podignut veliki broj privrednih i trgovačkih objekata, poput

dućana, hanova, karavan-saraja, bezistana, दौरa i magaza.

Uz *Rezime* na bosanskom dat je i *Summary* na engleskom jeziku, a snalaženje u knjizi olakšavaju indeksi geografskih naziva i ličnih imena.

Ovom prilikom treba istaknuti da je knjiga u prvom redu nastala na temelju bogate arhivske građe iz nekoliko arhiva: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi u Ankari, Başbakanlık Osmanlı Arşivi i Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi u Istanbulu, Državni Arhiv u Dubrovniku te Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalni institut, Uprava Gazi Husrev-begova vakufa i Istorijski arhiv u Sarajevu. Koristeći podatke iz već postojeće relevantne literature i prevedenih izvora, autorica je upotrijebila dosadašnja saznanja o životu i djelovanju ove znamenite ličnosti. Obiman spisak korištenih primarnih i sekundarnih izvora, kao i literature, potvrđuje koliko je truda uloženo u pisanje stranica ove knjige.

Elma Korić

SUMARNI POPIS SANDŽAKA BOSNA IZ 1468/1469. godine. Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008, 315 str.

Rad na obradi historijskih izvora vrlo je težak i odgovoran posao. Vjerovatno zbog toga nije mnogo ni popularan među istraživačima: naime,

osim poznavanja različitih historioografskih aspekata određenog problema, on zahtijeva dobro poznavanje jezika na kojem je izvor urađen. Poseban problem čine dokumenti Osmanskog Carstva, pisani osmanskim jezikom, što pored turskoga, zahtijeva još i poznavanje arapskog i perzijskog jezika. U okviru svih ovih dokumenata značajnu grupu čine osmanski katastarski defteri, popisi poreskih obveznika svih kategorija, koji se donose u opširnim katastarskim defterima, te popisi posjednika zemlje i njihovih prihoda, koji predstavljaju zapravo plaću za njihovu službu državi, bilo da je vojna, vjerska i ostale službe. Ovi drugi se nalaze popisani u sumarnim katastarskim popisima. Bez obzira na to što osnovni korpus deftera sačinjavaju vlastita imena, imena lokaliteta, nazivi poreza i tome slično, rijetki su defteri koji ne sadrže brojne bilješke i objašnjenja u vezi sa ličnostima i posjedima, tako da se ni u kom slučaju ne može reći da je kod rada na takvom jednom izvoru jedina teškoća dešifrovanje imena. Kako defteri predstavljaju izuzetno značajan, a za neke segmente i jedini izvor podataka, njihova je važnost već odavno uočena i svako novo izdanje nekog deftera predstavlja bitan moment u historiografiji.

Prve deftere izdala su velika imena osmanistike: Fekete, Djikia, Inaldžik, sredinom prošlog stoljeća, a nešto kasnije se počelo i sa radom na objavljivanju deftera i kod nas. Do danas je objavljeno oko stotinu popisa ove vrste, a odnose se na različite krajeve Carstva. Rad se svakako nastavlja i dalje, pa se samo u Orijentalnom institutu završava

ili je već završeno nekoliko takvih projekata.

Značaj koji za historiju Bosne i Hercegovine i šire ima sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, najstariji osmanski popis Bosne, uočen je već odavno, te je defter već ranije bio predmet obrade. Međutim, kako nije bio objavljen tada, mogućnost njegovog korištenja bila je jako ograničena. Kako kaže i sam priređivač ovog deftera, Ahmed Aličić, "...trebalo je da bude objavljen prije četrdeset godina". Ali je sreća da se pojavio, pa makar i sa takvim zakašnjenjem.

Naredbu za popis i izradu deftera dao je sam sultan Mehmed Fatih. Popisivanje je trajalo od samog početka 1468. godine, do maja sljedeće godine. Sudeći prema ovim podacima, ovo je sigurno i prvi popis ovih krajeva u okviru Osmanske Države, s tim što opširni popis, na osnovu kojega je izrađen ovaj sumarni, do sada nije pronađen. Kako sam priređivač kaže, "...On je sumarni, ali nam, sažeto, daje kompletne podatke o političkom sistemu, sistemu administracije u periodu zavoda stalne vlasti, teritorijalnom opsegu i karakteru zemlje Bosne prije osmanlijskih osvajanja."

Defter ima uobičajenu kompoziciju. Na prvoj je stranici naslov "Sumarni popis vilajeta Jeleč i onoga što mu je pripojeno, i vilajeta Bosna, cijelog i detaljno", te kratka pohvala vladaru; navedena su imena osobe odgovorne za provođenje popisa, te samog pisara popisa, kao i vrijeme izrade popisa. Popisan je cjelokupni dotad osvojeni teritorij, koji je tada činio sandžak Bosnu, a na kojem će kasnije nastati više sandžaka.

Defter sadrži poglavlja o posjedima, poredana po klasifikaciji posjeda: najprije se uvijek navode carski hasovi, zatim su tu hasovi sandžakbega, u ovom slučaju *Isa-bega, mir-i live Bosne*, zatim zeameti i na kraju timari: kadija, spahija, posadnika tvrđava. Ovdje se zapravo radi o uspostavljanju timarskog sistema na ovim područjima: iz niza primjedbi donesenih uz nosioce timara, vidi se zašto su timari dodjeljivani (... *njemu je dat, jer je bio dostojan ratnik...*), te zašto su i oduzimani (... *spomenuti se nije odazvao na dužnost...*). Timare su dobivali i nemuslimani, te su ih zadržavali ili gubili iz istih razloga kao i muslimani.

U defteru je donesen i popis posjeda posadnika tvrđava u bosanskom sandžaku. Odmah iza njih su popisani musellemi – za koje je ovdje sasvim jasno da su u ovo vrijeme, kako priređivač kaže, "radne a ne poluvojničke ili vojničke jedinice". Značajna je specifikacija zanata kojima su se bavili: zidari (*zidari bosanskih tvrđava*) u najvećem broju, zatim tesari, kovači, bravari, dunderi, popravljajući topova; a bilo je i onih za koje je rečeno: *Neka obavljaju sve poslove koje sandžakbeg zatraži*. Posadnici tvrđava i njihovi posjedi su kasnije popisivani u posebnim defterima, ali ovdje su uneseni u sumarni popis sandžaka. Razlog tome može biti samo to što se ovdje radi o prvom popisu ovoga područja, Tu je i popis pustih (nenaseljenih) mjesta, te na više mjesta popis čifluka, koji pripadaju sandžakbegu, a koje je on izdavao uz tapiju.

Registar termina na kraju knjige nije samo uobičajeni rječnik nepoznatih

riječi, nego je registar pojmova korištenih i značajnih za osmansku administraciju, a čija su objašnjenja prave kratke studije. Ti su pojmovi obrađeni i provjereni kroz rad na desetinama osmanskih deftera, tako da je ovaj registar sasvim blizu onih koje je svojevremeno uradio Hazim Šabanović i kojima ni danas nema primjedbe.

Na samom kraju reći ćemo nešto o *Uvodu*, koji je u ovom slučaju mnogo više od toga. Ovdje autor govori o više tema iz historije Bosne, o kojima ni danas nema saglasnosti među naučnicima: bosanska crkva, konfesionalni sastav stanovništva, status Vlaha i druge. Podaci koje ovaj defter pruža bacit će više svjetla na ove probleme i onemogućiti paušalne iskaze, tako popularne kod određenih historičara. Ovaj defter bi trebalo da pokaže da se na vrijeme njegovog nastanka ne mogu odnositi današnje kategorije, i kako je nenaučno i, na kraju, nemoguće ih uobličavati prema različitim kalupima. Tok historije teče od vremena Deftera do današnjeg vremena, a ne obratno, te ga tako treba i tumačiti.

Činjenica je da je danas vrlo popularan, pa čak i agresivan trend umanjivanja značaja podataka koje pružaju izvori, tako da ne čudi neobičajan ton kojim se autor u *Uvodu* služi. Do takvog tona moglo je dovesti ne samo višegodišnje nego i višedecenijsko zaobilaženje i nekorištenje rezultata izvora. Takva su shvatanja dijametralno suprotna ranijim stavovima: "Nijedan historičar ne može utvrditi više nego što mu dozvoljavaju arhivski podaci", kaže 1970. godine Gligor Stanojević.

Stanojević je postavio možda previše uzak okvir, što se vidjelo kada su se u međunarodnoj osmanistici u drugoj polovici prošlog stoljeća pojavile metodološke inovacije, koje su pružale mogućnosti šireg kretanja u okvirima određene teme. Rezultati koje je davao rad te vrste pokazali su da su metodološke inovacije apsolutno bile potrebne i vrlo korisne, ali ni one ne mogu biti odvojene od izvora.

Halil Inalcik, *Şeyhü'l-müverrihîn*, naučnik svjetskih razmjera, u intervjuu za časopis *Bilim ve Teknik* kaže: "Ako sam ja postao slavan historičar, to dugujem turskim arhivima", te nastavlja: "Ako treba da dam neku sugestiju turskim historičarima, mogu da kažem ovo: *Uvijek ostanite povezani s izvorima.*"

O tretmanu izvora i arhivskih istraživanja govorio je i nedavno preminuli beogradski historičar Bogumil Hrabak, te među osnovne karakteristike srpske historiografije krajem 20. stoljeća uvrstio i politizaciju sa izraženom naciokratijom, kompilativnost, uz insistiranje na sintezi, dok su arhivska istraživanja nebitna, te implicitni falsifikat, to jest svjesno prešućivanje ili izvrtanje određenih činjenica.

Ova analiza je izuzetno značajna, jer se navedene stavke daju prepoznati i puno šire izvan historiografije koja je bila predmet analize. Svakako je vrlo bitno stati nad ovim iskazom i preispitati se, svako ponaosob, jer se nekad može desiti da su skretanja ovoga tipa čak i nenamjerna. Takvi se slučajevi, pak, daju prepoznati i ispraviti, dok oni koji su dio nekog šireg projekta treba da budu zaustavljeni što egzaktnijim naučnim istinama.

Pojavljivanje ovoga deftera i podaci koje on pruža sigurno su dokaz tome koliko su izvori uvijek bitni, a svakako će i spriječiti i prešućivanje i izvrtanje činjenica. Više od toga, on će popuniti praznine i razjasniti nejasnoće, koje su za našu prošlost, a još više za našu budućnost, više nego bitne.

Fazileta Hafizović

Tatjana Katić, OPŠIRNI POPIS PRIZRENSKOG SANDŽAKA IZ 1571. GODINE, Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 58, Beograd 2010, 640 str.

Objavljivanje izvora oduvijek se nametalo kao vrlo značajan zadatak historijske nauke. Taj značaj proistječe iz toga što svojim sadržajem izvori otkrivaju različite sfere života i otvaraju potpuno nove vidike u nepoznatoj prošlosti. Stoga svaki novi historijski izvor predstavlja iznimno veliku znanstvenu dragocjenost. Izvori otvaraju nove mogućnosti izučavanja pojedinih područja ili razdoblja historije pojedinih krajeva. Ako se uz to radi i o nedovoljno istraženim područjima ili razdobljima, njihova vrijednost dodatno dobija na značaju, posebno ako su u pitanju neki specifični događaji, pojave ili pak razdoblja, što u odsustvu odgovarajućih izvora otvara put pučkim ili pak nekim marginalnim povijesnim izvorima koji, umjesto približavanja, nerijetko udaljavaju od povijesne realnosti. Na žalost, historijska

znanost ponekad pokazuje slabosti i uklon k znanstvenim stranputicama pod utjecajem pokušaja ideoloških ili mitoloških oblikovanja predstava o prošlosti. Opterećenost prošlošću i sklonost ka posezanju za mitovima nerijetko postaju osnovni generator historiografskog kursa.

Ma kakva prošlost bila, ona je dio povijesti koju treba upoznavati i otkrivati u svim njenim aspektima, pozitivnim ili negativnim. Ograničiti se samo na jednu od tih dimenzija bilo bi također narušavanje osnovnog smisla nauke o prošlosti. Te se dimenzije najsnažnije i najrealnije sagledavaju kroz raznoliku povijesnu građu koja predstavlja najvjerniju sliku stanja prostora u bilo kom vremenu, ali i sužava mogućnosti manipuliranja poviješću.

Izvor koji ovdje želimo predstaviti, *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, kao i drugi slični izvori, predstavlja povijesni pečat druge polovine 16. stoljeća. Stoga se objavljivanje izvora u stručnim i naučnim krugovima uvijek dočekuje s posebnom pažnjom. Nakon koautorskog rada sa Dušankom Bojanić u dva značajna izdanja osmanskih izvora (*“Maglajski sidžili 1816-1840”*, Sarajevo 2005, i *“Osmanska dokumenta o prodaji turskih imanja knezu Milošu Obrenoviću”*, Beograd 2005) Tatjana Katić obradila je novi vrlo vrijedan i obiman historijski izvor osmanske provenijencije – *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, čiji se original čuva u Istanbulu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, 495).

Opširni popisni defteri svakako spadaju u veoma specifičnu i dragocjenu

vrstu historijskih izvora. Ona se ogleda u njihovoj sadržajnosti kako po dubini tako i po širini, odnosno teritorijalnom opsegu područja koje obuhvataju i koja su predmet popisivanja. Objavljivanje *Opširnog popisa Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine* u obradi Tatjane Katić, predstavlja novi iskorak u osmanistici i značajan doprinos njenom unaprjeđenju na južnoslavenskom području.

Izdanje ovog izvora popraćeno je uobičajenim i neophodnim sadržajima za cjelovitije razumijevanje samog sadržaja izvornika, ali i općeg konteksta njegovog nastanka i obrade. U oba slučaja, bilo da je riječ o nastanku bilo o njegovoj obradi i publiciranju, pokazuje se sva složenost jednog takvog procesa. Od naredbe o preduzimanju popisa do njegove predaje trebalo je proći pet godina. Autorica također ukazuje na hronologiju eksploatacije ovog izvora, odnosno njegovih dijelova u različitim periodima i različitim pristupima. Dok s jedne strane sugerira obim posla koji stoji u obradi ovih izvora, s druge strane također upućuje na značaj i slojevitost njegovog sadržaja, odnosno mogućnosti eksploatacije u različitim znanstvenim disciplinama.

Sumarni osvrt na sadržaj izdanja pokazuje sljedeću strukturu: Predgovor (7-16), Izvori i literatura (17-20), Spisak ilustracija (21), Zakon za sandžak Prizren i okolinu (23-26), Popis Prizrenskog sandžaka (23-550), Tabela naselja po nahijama (557-582), Imena hrišćana Prizrenskog sandžaka (583-592), Rečnik termina (593-616), Indeks istaknutih ličnosti (617-618), Indeks mesta (619-640) i Conclusion (641).

Sam izvor pripada periodu primjene novijih pravila u procesu popisivanja u odnosu na praksu koja je prethodila njegovom nastanku. Za razliku od popisa do sredine 16. stoljeća, organiziranih prema hasovima, zeametima ili timarima, neovisno o teritorijalnom kontinuitetu nahija, u ovom slučaju popis lenskih cjelina (hasova, zeameta, timara) podređen je teritorijalnom kontinuitetu lokalnih administrativnih jedinica, nahija ili, pak, naseljenih mjesta. To umnogome olakšava sumiranje rezultata i omeđavanje promatranog područja na bilo kom nivou lokalne zajednice, sela ili nahije.

Metodologija i pristup autorice u nekim segmentima predstavlja također svojevrsnu novinu. Ona se ogleda u bogatijoj ilustrativnoj ponudi, prvenstveno kartografskoj, ali i nekih historijskih spomenika koje dokumentira taj izvor. Odstupanje od ustaljene i jezički prijemčivije prakse autorica prijevoda izvora načinila je opredijelivši se za zadržavanje nominativa kod imena oca, što pri korištenju prijevoda djeluje prilično neuobičajeno.

Broj nahija nije veliki, kao ni područje koje je obuhvaćeno popisom. To su nahije: Prizren (122), Hoča (90), Žežna (19), Trgovište (153) i Bihor (151). Iz kratkoga niza nahija, na prvi pogled, stekao bi se utisak da se radi o izvoru relativno skromnog sadržaja. No broj stranica izvora (418), naseljenih mjesta obuhvaćenih popisom (541), kao i volumen publikovanog izvora, upućuju na veliki obim posla koji je stajao pred prevoditeljicom ovog izvora. Iako se radi o samo pet nahija, broj naseljenih

mjesta u njima govori da je riječ o nahijama s velikim brojem naselja. U tom pogledu izdvajaju se svakako Trgovište i Bihor sa po 150 naseljenih mjesta, a potom Prizren s 124. U komparaciji sa prethodnim nahijama ovoga sandžaka, nahiju Hoča mogli bi smatrati "manjom nahijom" sa 96 naseljenih mjesta, dok bi u komparacijama s nekim drugim krajevima, po kriteriju broja naselja, pripadala većim nahijama. Banjska bi prema tome u okviru Prizrenskog sandžaka predstavljala "patuljastu nahiju" s 19 naselja.

Prijevodu svake spomenute nahije prethodi kvalitetna kartografska obrada koja također predstavlja novinu u komparaciji sa dosadašnjom praksom kod publikovanja izvora ove vrste. Rijetko smo bili u mogućnosti pratiti distribuciju naselja pri objavljivanju izvora, posebno onih voluminoznijih. Najčešće se to svodilo na ograničavanje nahija i značajnijih mjesta. Naravno, bilo je to uvjetovano mnogim objektivnim okolnostima. Korisnici ovoga publikovanog izvora stječu izravan uvid u položaj i distribuciju naselja unutar nahije. Kvalitet obrade potvrđuje i činjenica da je iz kartografskih prikaza moguće pratiti i razlike u veličini naseljenih mjesta unutar nahija, kao i fortifikacije u nahijama. Ako bi se u ovom slučaju tražio izvjestan nedostatak, onda bi to svakako bio izostanak kartografskog prikaza sandžaka kao cjeline i njegove pozicioniranosti u odnosu na susjedne sandžake, ali i pregled i položaj nahija unutar samoga sandžaka.

Korisnicima ovoga publikovanog izvora ponuđena je rekapitulacija

naseljenih mjesta s osnovnim podacima o broju dokumentiranih fiskalnih jedinica (kuća/baština), kao i drugim zbirnim podacima uobičajenim za ovu vrstu izvora: neoženjeni, udovice, muslimani te ukupni prihodi po selu. Ta vrsta obrade prati svaku nahiju pojedinačno. Ona olakšava uvid u cjelinu sandžaka, odnosno sumarne demografske pa i fiskalne pokazatelje. U napomenama uz tabele autorica skreće pažnju s koliko opreza i kritičkog preispitivanja treba prilaziti tim podacima. Taj oprez posebno je neophodan kod eventualnog poistovjećivanja broja dokumentiranih fiskalnih jedinica s brojem domaćinstva u selu ili, u nekim drugim kombinacijama, broj fiskalnih jedinica poistovjetiti s brojem hrišćanskih domaćinstava. Ona ukazuje i na vrlo jasne razloge potrebe toga opreza. Nekada, kako ističe, jedno lice drži više baština, nekada muslimani drže hrišćanske baštine, a povremeno i cijelo selo obrađuje jednu ili više baština. Iako se čini po broju nahija da ovo nije prostran sandžak, po broju naseljenih mjesta i dokumentiranih fiskalnih jedinica u njima, bez obzira da li one u trenutku popisa odražavale stvarno ili približno demografsko stanje, s 541 naseljem ovo područje pokazuje vrlo gustu mrežu naseljenih mjesta. Na isti način postupilo se i sa imenima, muškim i ženskim, te patronimicima (583-592). Na taj način omogućen je uvid u karakteristike imena navedenog područja.

Tatjana Katić je, pored prijevoda, čitateljstvu ponudila i neke sumarne podatke do kojih je došla pri obradi ovoga izvora. To umnogome olakšava korisnicima stjecanje opće

predstave o mnogim aspektima koji mogu biti predmetom pažnje. Oni su svakako poticajni za dalja i dublja poniranja u sadržaj pogodan za različite znanstvene discipline, a ne samo historijsku znanost.

Aladin Husić

RANSOM SLAVERY ALONG THE OTTOMAN BORDERS (EARLY FIFTEENTH – EARLY EIGHTEENTH CENTURIES), edited by Géza Dávid i Pál Fodor, Brill, Leiden–Boston 2007, xx+253 str.

U okviru edicije pod nazivom *The Ottoman Empire and its Heritage (Osmansko carstvo i njegova ostavština)* izdavačke kuće Brill, 2007. godine objavljen je zbornik radova *Ransom Slavery Along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Eighteenth Centuries)*, *Ropstvo radi otkupnine na osmanskim granicama (od početka petnaestog do početka osamnaestog stoljeća)*. Zbornik sadrži dvanaest studija koje osvjetljavaju različite aspekte navedene teme, a bave se zarobljavanjem, trgovinom i tretiranjem zarobljenika na Balkanu i srednjoj Evropi – na osmansko-habsburškom prigraničju. U *Predgovoru i Uvodu (VII-XX)*, urednici ovog izdanja, dva istaknuta mađarska historičara osmanskog perioda, Géza Dávid i Pál Fodor, pružaju osnovne informacije u vezi s robovima u muslimanskim zajednicama općenito. Zbornik se bavi prvenstveno zarob-

ljenicima, te problemom prelaska iz zarobljeništva u ropstvo. Navedene radove objavljene u ovom izdanju karakterišu kako analitički tako i sintetički pristup. Bazirani su na izvornom i do sada neobjavljenom arhivskom materijalu osmanskog i zapadnog porijekla tako da predstavljaju utemeljenu rekonstrukciju dešavanja na cjelokupnoj osmansko-kršćanskoj granici u periodu od početka 15. do početka 18. stoljeća. Radovi preispituju status kršćanskih zarobljenika u Osmanskom carstvu, istovremeno pružajući uvid i u tretiranje osmanskih zarobljenika u kršćanskom svijetu. Također, iz nekih radova se vidi da su transakcije u vezi s otkupninom i trgovinom zarobljenika nekada imale i financijske posljedice na cjelokupnu društvenu zajednicu, kako s osmanske, tako i s habsburške strane.

Prvi je rad “*Miraculoes Escapes From Ottoman Captivity*” (Čudesna bjekstva iz osmanskog zarobljeništva, 1-18), čiji je autor Enikő Csukovits. Prema autoru, Ugarska je stoljećima bila stalan izvor odakle su zarobljavani ljudi i slati na trgovu robljem u različitim zemljama. Tema rada su pojedinačna bjekstva iz zarobljeništva, ali u kontekstu vjerovanja o čudesnim zbivanjima. Stoga se može reći da se rad bavi narodnim vjerovanjima i običajima koji su iz njih nastali. Kako je praksa zarobljavanja bila dugotrajna, a iskustva dramatična, čudesna bjekstva utjecala su na stvaranje kultova svetaca. Pojedinci su, navodno, nakon molbe upućivane određenom svecu, na čudesan način uspijevali pobjeći, iako su bili jako dobro svezani, okovani ili zatvoreni. Tako je nastao i običaj da se

na svetište onog sveca koji je “svojim čudesnim moćima pomogao” pri bjekstvu, donesu okovi i konopci kojima su zarobljenici bili vezani. Autor ukazuje i na činjenicu da u praksi, koja je donosila znatnu dobit, nije bila bitna religijska pripadnost nego financijski dobitak.

U radu “Litigations for Ottoman Prisoners of War and the Siege of Buzsin (1481, 1522)” (Parničenja za osmanske ratne zarobljenike u vrijeme opsade Bužima (1481, 1522), (19-26), István Tringli bavi se aspektima trgovine robljem na osnovu dva slučaja parničenja i to na izvorima koji datiraju iz 1481. i 1522. godine. U prvom slučaju riječ je o sukobu između dva hrvatska plemića koji se parniče na sudu zbog toga što je jedan drugome “ukrao” zarobljenika i tako ga oštetio za 1500 talira koje je mogao dobiti za njegovu otkupninu. Slučaj je riješen u korist tužitelja, a druga strana je trebala ili vratiti zarobljenika ili platiti navedenu sumu novca. Drugi slučaj je sličan, s tim što se desio nekoliko decenija kasnije.

Árpád Nógrády autor je rada “A List of Ransom for Ottoman Captives Imprisoned in Croatian Castles (1492)” (Spisak otkupnine za osmanske zarobljenike zatočene u hrvatskim tvrđavama (1492) (27-34) koji govori o zarobljenim Osmanlijama, njih 21, a čuvani su u tvrđavama Bihać, Ripač i Sokol. Njihova imena se nalaze na jednom sačuvanom spisku iz 1492. godine, kada su oslobođeni, nakon što je za njih plaćena otkupnina.

Géza Pálffy u nešto opširnijem radu “Ransom Slavery Along the Ottoman-Hungarian Frontier in the

Sixteenth and Seventeenth Centuries” (Zarobljavanje radi otkupnine na osmansko-ugarskoj granici u 16. i 17. stoljeću) (35-83) nastoji objasniti najbitnije elemente osmansko-ugarskog običaja i prava na granicama, uključujući i neke osnovne karakteristike ropstva i trgovine robljem, bazirajući svoje iskaze na novim i nedovoljno korištenim arhivskim izvorima iz Budimpešte i Beča. Rad je podijeljen na nekoliko zasebnih dijelova koji govore o običajima u vezi sa zarobljavanjem u osmansko-habsburškom prigraničju na teritoriji današnje Mađarske za vrijeme osmanske vladavine – odvođenje zarobljenika na osmanski dvor, odnosno dvor ugarskih kraljeva, odvođenje na javne aukcije na trgove robljem, korištenje nekih od njih kao radne snage na osmanskim galijama ili prodaja za služenje u domaćinstvima dobrostojećih Osmanlija, kako muslimana tako i nemuslimana. Znameniti pojedinci zarobljavani su zbog moguće visoke otkupnine, a obični puk i seljaci zbog prodaje na trgovima robljem. Autor govori i o iznosima ratnog plijena i njegovoj raspodjeli, otkupninama i instituciji sigurnosti ili jamčevine (*kefalet*) kao najinteresantnijeg elementa osmansko-ugarskog običajnog prava u prigraničju.

Klára Hegyi autor je kratkog ali podacima bogatog rada pod naslovom “Freed Slaves as Soldiers in the Ottoman Fortresses in Hungary” (Oslobođeni robovi kao vojnici u osmanskim tvrđavama u Ugarskoj) (85-91), koji se bavi statističkom procjenom mjesta porijekla vojnika, na osnovu nekoliko platnih registara

iz perioda 1540-60. godine. Naime, prema navedenim izvorima, 1554. godine 90,9%, a 1558. godine čak 91,1% od svih vojnika koji su službovali u osmanskim utverdama u Ugarskoj bilo je balkanskog porijekla, a najviše ih je bilo iz Bosne i Hercegovine: 1383 (1554. godine) i 1432 (1558. godine), od kojih su neki i poimenično navedeni. Autorica preispituje pojedine slučajeve u kojima su prelaskom na islam neki zarobljenici oslobođani te nakon toga ostajali u vojničkoj službi u osmanskim tvrđavama, najčešće kao azapi.

U radu "The Ransom of Ali Bey of Koppány – The Impact of Capturing Slaves on Trade in Ottoman Hungary" (Otkupnina za sandžakbega Kopanija, Ali-bega – Utjecaj zarobljavanja (robova) na trgovinu u Osmanskoj Ugarskoj) (93-114) autor Ferenc Szakály preispituje sudbinu sandžakbega Kopanija, Ali-bega, zarobljenog 1583. godine. Kako je navedeni zarobljen u vrijeme primirja, odnosno periodu u kojem je bio na snazi mirovni sporazum, dvije strane su imale svoju verziju događaja. S habsburške strane su tvrdili da je sandžakbeg zarobljen u napadu na tvrđavu Vesprem, a s osmanske strane su tvrdili da nikakvog napada nije bilo, jer Ali-begova pratnja nije imala uz sebe teško naoružanje, već da je sandžakbeg išao u inspekciju svojih posjeda. Ali-beg je, nakon mnogih pregovora, pušten uz obavezu da u narednih godinu dana plati, između ostalog, "...30.000 zlatnika, 100 volova, 2 konja sa pozlaćenim sedlima (...) i oslobađanje dva ugarska zarobljenika." Međutim, u prepiski između osmanskih i habsburških vla-

sti vidi se da Ali-beg nije uspio prikupiti toliku otkupninu ni u narednih godinu dana. Zbog toga su habsburške vlasti hapsile trgovce s osmanske strane, pa je među trgovcima je vladao strah da će biti zadržani kao jamci za tuđi dug, tako da su izvjesno vrijeme izbjegavali bavljenje trgovinom na ovom području.

Rad Istvána Györgyja Tótha "Catholic Missionaries as Turkish Prisoners in Ottoman Hungary in the Seventeenth Century" (Katolički misionari kao zarobljenici u osmanskoj Ugarskoj u 17. stoljeću) (115-140) govori o zarobljavanju don Simona Matkovića, mohačkog župnika u Budimu 1635. godine. Budimski beglerbeg Džafer-paša je navedenog župnika zarobio zbog sumnje da djeluje kao špijun. Matković je, ustvari, djelovao kao "misionar" koji je iz Rima poslat da promovira katoličku crkvu i širi katolicizam u protestantskim, pravoslavnim i "paganskim" područjima. Nakon što je pušten uz uslov da prikupi i dostavi otkupninu, Matković iz Sarajeva šalje pismo u Rim tražeći 2000 scudosa (novčana jedinica u Vatikanu) da plati otkupninu. Na osnovu podataka iz navedenog pisma, kao i nekoliko arhivskih dokumenata iz Rima, autor je iznio zaključke u svom radu.

S druge strane, Zsuzsanna J. Újváry u radu "Muslim Captive's Vicissitudes in Ottoman Hungary: Mid Seventeenth Century" (Peripetije muslimanskog zarobljenika u osmanskoj Ugarskoj: sredina sedamnaestog stoljeća) (141-167) prati sudbinu jednog osmanskog vojnika koji je pao u habsburško zarobljeništvo, spahiju Redžeba iz Pečuha. Na osnovu njegovih

pisama upućenih majci i zetu iz februara 1646. godine, u kojima ih moli da za njega plate otkupninu, vidi se i koliki je bio iznos navedene otkupnine. Između ostalog traženo je 1000 talira (= 6000 florina), 2 konja, po 2 tigrova i leopardova krzna, 2 velika ćilima i sablja. Navedeni Redžeb spahija pušten je tek 1648. godine na šest sedmica da prikupi otkupninu, ali se iz posljednjih informacija o njemu vidi da se i dvanaest godina kasnije, to jest 1657. godine još uvijek nalazio u zarobljeništvu iako je tada već bio platio navedenu otkupninu.

János J. Varga napisao je rad "Ransoming Ottoman Slaves from Munich (1688)" (Otkupljivanje osmanskih zarobljenika iz Minhena 1688. godine) (169-181.) koji govori o sudbini posljednjeg budimskog beglerbega Abdurrahman-paše, koji je poginuo prilikom habsburške opsade Budima 2. septembra 1686. godine. Tom prilikom u zarobljeništvu je palo 2000 osmanskih vojnika, još više žena i djece. Odvedeni su stotinama kilometara u neprijateljsku teritoriju, daleko od granice, tako da je njihov bijeg bio nemoguć. Autor prati i sudbine nekih među njima, koji su korišteni kao radna snaga prilikom izgradnje dvoraca, kopanja kanala i sl.

Géza Dávid autor je rada pod naslovom "Manumitted Male Slaves at Galata and Istanbul around 1700" (Oslobađanje muških robova na Galati i u Istanbulu oko 1700) (183-191). Rad se bavi analizama porijekla i sudbinama osoba puštenih iz osmanskog zarobljeništvu nakon potpisanog Karlovačkog mira 1699. godine, naročito onih sa habsburških

teritorija, a baziran je na izvornim osmanskim dokumentima.

U radu "Enslavement, Slave Labour and the Treatment of Captives in the Crimean Khanate" (Zarobljavanje, rad robova i tretman zarobljenika u Krimskom hanatu) (193-219) autorica Mária Ivanics se osvrnula i na teritoriju današnje Mađarske te prve upade Tatara u okvirima osmanskih snaga na navedenu teritoriju. Krimski Tatari formirali su svoju državu u regiji koja je još od antičkog perioda bila oblast u kojoj je trgovina robljem cvjetala. Nakon 1475. godine, profit od trgovine robljem preko Crnog mora slijevao se u ruke Osmanlija. Osmanlije su krimskom Hanu zauzvrat plaćali godišnju zakupninu za promet lukom Kefa. S obzirom na korištene izvore i brojnu literaturu na mađarskom jeziku, autorica je iskoristila pruženu mogućnost i rad koncipirala jako pregledno.

Zbornik završava radom Pála Fodora "Maltese Pirats, Ottoman Captives and French Traders in the Early Seventeenth-Century Mediterranean" (Malteški gusari, Osmanski zarobljenici i francuski trgovci na Mediteranu u ranom 17. stoljeću) (221-237), u kojem se autor fokusira na područje Mediterana kao izvora zarobljenika i spominje četiri grupacije koje su se bavile navedenim aktivnostima: uskoke na Jadranu, pirate barbare Sjeverne Afrike, koordinirano djelovanje vitezova reda sv. Stefana i vitezova reda sv. Ivana Jerusalemskog, smještenih na Malti, te "sjevernjake", odnosno Engleze i Holandane koji su se bavili piratskim aktivnostima. Ovaj rad ispituje aspekte malteške "gusarske

ekonomije”, odnosno zarobljavanje osmanskih podanika i uzimanje otкупnina za njih, kao i komercijalnih, ali i političkih interesa koji su iza toga stajali. Baziran je na 27 *temessuka* osmanskih kadija koji su se nalazili u navedenom zarobljeništvu. Navedeni dokumenti su pronađeni u ostavštini Jeana Dupuya, francuskog konzula u Izmiru između 1626. i 1651. godine.

Na kraju se nalazi i sadržajan i pregledan *Indeks imena* (240-253). Ovo izdanje predstavlja ambiciozan

pokušaj da se pruži jedna opća, sveobuhvatna slika trgovine zarobljenicima duž granica Osmanskog carstva u Evropi, naročito Centralnoj Evropi, ali u drugim regijama Osmanskog carstva. Budući da su na jednom mjestu sadržani izvorni radovi, uglavnom bazirani na do sada neobjavljenom arhivskom materijalu, ovo izdanje pruža kvalitetan uvid u jednu novu, u mađarskoj historiografiji do sada nedovoljno istraženu oblast.

Elma Korić